בנימין ארענשטיין

חורבן

אטוואצק, פאלעניץ, קארטשעוו

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

1 9 4 8

פארוואלטונג פון אָטוואצקער, פאלענ יצער און קארטשעווער לאנדסלייט אין דער אמעריקאנער זאנע אין דייטשלאנד.

בנימין ארענשטיין

חורבן

אטוואצק, פאלעניץ, קארטשעוו

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

1 9 4 8

פארוואלטונג פון אטוואצקער, פאלעניצער און קארטשעווער
לאנדסלייט אין דער אמעריקאנער זאנע אין דייטשלאנד.

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

אלע רעכטן פון בוך געהערן צום אויטאר.

Lizens: Published under EUCOM Civil Affairs Division Authorization
Number UNDP 219

אינהאלט:

ערשטער טייל — חורבן

זייט

אטוואצק 5

פאלעניין 39

קארטשעוו 43

צווייטער טייל — דערינערונגען

דער קאזשעניצער רבי 45

דער לעצטער פסח אין שפיטאל „זאפיוווקא" . . . 49

דער בארן ברענט אונטער די פיס 53

פסח אונטער דער הערשאפט פון דער
היטלעריסטישער טיראניע 60

שיקזאל 68

מאטעריאל קוועלן 71

דריטער טייל — לזכרון נצח

מאָטטאָ:

ליבן דאָס גוטע הייסט;

נעגירן דאָס שלעכטע און בייזע,

האסן דאָס שעדליכע און ברוטאַלע,

באַקעמפן פאַרברעכן און טיראַניע.

ב. א.

I טייל — חורבן

אָטוואָצק

די שטאָט אָטוואָצק געפינט זיך 28 קמ. אונטער וואַרשע — זי איז באַקאַנט געווען אונטערן נאָמען „ליניע, „ראָטשע" און „קליין פּאַלעסטינע". דער גאַנצער שבח פוי דער „ליניע", ראָס הייסט פון וואַווער ביז אָטוואָצק איז זומער=צייט באַווינט געווען אין דער מערהייט פון יידן. די גאַנצע געגנט איז באַצירט מיט סאָסנע=בוימער או: איז איינע פון די שענסטע קור=ערטער אין פּוילן.

די שטאָט אָטוואָצק אַלס קור=אָרט, האָט געהאַט א גרויסן רום. אין זומער=סעזאָן זיינען געקומען יידן קיין אָטוואַצק פון דער גאַנצער וועלט, אפילו פון אַמעריקע, צו געניסן פון דעם אייגנאַרטיקן קלימאַט און לופט.

די שטענדיקע צאָל יידישע איינוווינער איז געווען אומגעפער ביי 10.000 נפשות. די פאַקטישע צאָל האָט אין הויך=סעזאָן געצײלט ביז 40.000 יידן.

די געקומענע יידישע געסט האָבן זיך מערסטנטייל רעקרוטירט פון די פאַרמעגלעכע שיכטן.

די ספּעציפישע באַדינגונגען פון דעם קור=אָרט אָטוואָצק האָבן געשאַפן אייגנאַרטיקע באַדינגונגען פאַר די איינגעזעסענע איינוווינער.

אויפן ערשטן אָרט האָבן געשפּילט א ראָלע די פּענסיאָנאַטן, פּריוואַטע סאַנאַטאָריומס און ענלעכע קור= און טעראַפּישע אַנשטאַלטן. די פּרנסה=קוואַלן פון די שטענדיקע איינוווינער זיינען געווען פון באַדינען די קור=געסט. דאָס זיינען געווען: איינגעשטעלטע פון פּענסיאָנאַטן, קעלנער, קעלנערינס, פּאַרטיערן, צושטעלער פון שפּייז=אַרטיקלען פון אַלע סאָרטן, סוחרים פון פאַרשיידענע געשעפטן, וואָס דינען פאַרן געברויך פון קור=געסט. סאַניטעטס=פּערסאָנאַל: דאָקטוירים, סאַניטאַרן, קראַנקן=שוועסטער, מאַסאַזשיסטן און פריזירער.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן מיט אירע אינסטיטוציעס זיינען געווען א מוסטער פאַר דער גאַנצער וועלט. פון די עקזיסטירנדע אַנשטאַלטן איז ווערט אונטערצושטרייכן פאָלגנדע:

זאַפּיוויקאָ" — הייל=אַנשטאַלט פאַר פּסיכישע און נייסטיש קראַנקע, „פּריאָוה"

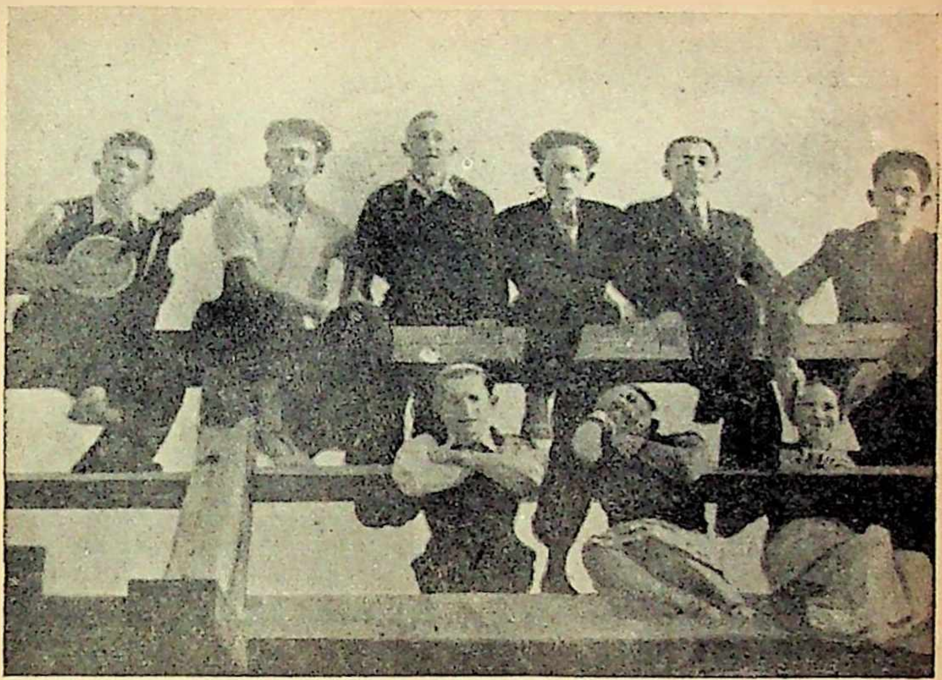

א גרופע אָמהאָצקער לאַנדסלייט אויף אַן אויספלוג אין שווידער, אויף דער בריק ביי דער ווייסל. פון דער רעכטער זייט יצחק ריבא מיט זיין פרוי, געווען אין דער קריגס־צייט אין ראַטנפאַרבאַנד. וווינען היינט אין וועצלאר אין דייטשלאנד. די איבעריקע זיינען אלע אומגעקומען.

— סאנאטאָריום פאר לונגען קראנקע, איינגעריכטעט לויט דער מאָדערנסטער ארכיטעקטור, פאַרזען מיט אלע טעכנישע און רענטגענאלאגישע אפאראטן, „צענטאָס" דערציונגס־אנשטאלט פאר דעפעקטיווע קינדער, געגרינדעט דורך דעם געוועזענעם פארלאמענטאריסט פון פוילישן סיים נח פרילוצקי, „מרפא" — הייל־אנשטאלט פאר אומפארמעגלעכע קראנקע, „טאָז" — געזעלשאפט צו שיצן דאס געזונט ביי יידן.

אין אָמהאָצק האט מען געקענט זען אַלע שיכטן פון דער יידישער געזעלשאַפט: אינדוסטריעלער, רייכע סוחרים, האַנטווערקער, קינסטלער, ליטעראַטן, זשורנאַ־ליסטן, ארטיסטן און אויך די אָנגעזעענסטע רביים. יעדע שיכט פון די אויסגערעכנטע גרופירונגען האָבן זיך קאָנצענטרירט אין געוויסע פענסיאנאטן, ווי למשל, די רייכ־סטע זיינען איינגעשטאַנען אין גורעוויטשעס פענסיאנאט, ווייל ער איז געווען דער טייערסטער און איינגעריכטעט מיטן גרעסטן לוקסוס און קאָמפאָרט.

עס איז ווערט צו באמערקן אז אין נורעווימשעס פּענסיאָנאט זיינען זייער אָפט איינגעשטאַנען דיפּלאָמאטן און מיניסטאָרן פון פארשיידענע מלוכות און אויך דער פּוילישער מארשאל יוזעף פּילסודסקי. פון די מיטעלע קרייזן זיינען איינגעשטאַנען אין די פּענסיאָנאטן פון קלעפּפּיש, וואכטמאן און אנדערע. די רביים מיט זייערע סוויטעס זיינען איינגעשטאנען אין איינענע ווילעס אָדער אין די רעליגיעזע פּענ-סיאָנאטן פון יחיאל מאיר זאָלבערג און אַנדערע.

עס איז געווען א שיינע יידישע קהילה. יידן זיינען געווען פארטראָטן אין דעם שטאָט-ראט און אין מאגיסטראט. אין פינאנס-אמט און אין די פרייוויליקע פייער-לעשער-אָרגאניזאציע („אכאטניטשא סטראזש פּאזשארנא“).

אויסער די גרויסע צאָל בתי-תפילות, וואָס זיינען געווען אין די פארשיידענע פּענסיאָנאטן, זיינען געווען צוויי גרויסע פּראכטפולע סינאגאגעס. איינע אויף דער ווארשעווער גאס מיט די פּראכטפולסטע איינריכטונגען, וואָס מען קען זיך נאר פאָרשטעלן און א צווייטע אויף עק רייטאנטא און זשעראמסקעגא. דער יידישער בית-עולם האט זיך געפונען צווישן אָטוואָצק און קארטשעוו און מיט זיך פאָרגע-שטעלט מוסטערהאַפטע אלייען באצירטע מיט בלומען און ביימער.

דעם ערשטן טאָג פון קריגס-אויסברוך, 1. סעפּטעמבער 1939, איז א באָמבע אריינגעפאלן אין אנשטאלט פון „צענטאס“, פארווונדעט דעם דירעקטאָר קלמן ליס מיט זיין פרוי.

ענדע סעפּטעמבער 1939 זיינען די דייטשן אריינגעקומען קיין אָטוואָצק. זיי האָבן זיך, ווי אין אנדערע שטעט, גענומען צום פארניכטן דאָס ביסל יידן, צורויבן זייער פארמעגן און עקספּלאָאטירן זייער ארבעטסקראפט.

איינער פון די ערשטע קרבנות נאָכן אריינמארש פון די דייטשן, איז געווען דער יידישער שרייבער פארבעראָוויטש, באקאנט אונטער פּסעוודאָנים „אורקע נאַכאַלניק“.

דאָס ערשטע האָבן זיי געגרינדעט א יידן-ראַט, מיט וועלכן עס האט אָנגעפירט דער פּרעזעס ל ע ס מ א ן, אייגנטימער פון פּענסיאָנאט פּאַלאַדיום. עס איז געשאַפן געוואָרן אַן ארבעטס-אמט, אונטער דער אָנפירונג פון בערנארד קראָנענ-בערג. ער האט זיך באשעפטיקט מיט צושטעלן אומזיסטע יידישע ארבעטס-קרעפטן פאר די דייטשן.

קראָנענבערג איז פאר דעם קריג געווען א קליינער סוחר, וואָס האט פאַרקויפט פארשיידענע סחורות אויף אויסצאָלונגען, הויפּטזעכלעך פאר די טעכנישע פּער-סאָנאַלן פון פארשיידענע אנשטאלטן אין אָטוואָצק. ווערנדיק לייטער פון אַרבעטס-אמט, האט ער זיך געפילט, ווי א קעניג און דערביי נישט פארגעסן זיינע סוחרישע איינגעשאפטן. ער האט ארומגעשיקט זיינע מיטהעלפער צו כאַפּן די פארמעגלעכע יידן צו שיקן אויף ארבעט צו די דייטשן. עס איז קלאָר, אז די יידן האבן נישט געוואָלט גיין צו דער ארבעט און האבן זיך פאר געלט אויסגעקויפט ביי קראָנענבערגן. דער רעזולטאט איז געווען דער; די פארמעגלעכע יידן האבן זיך אויסגעקויפט, קראָ-

גענבערג האט געמאַכט גוטע געשעפטן און די אָרעמע יידן האָבן געמוזט אומזיסט שווער אַרבעטן פאר די דייטשן, און דערצו באַקומען געשלאָגן.

אין זומער 1940 האָבן זיך אָנגעהויבן די אַקציעס פון אוועקשיקן יונגע מענער אין די צוואַנגס־אַרבעטס־לאַגערן קיין לובלין, טישאָווצע ביי הרוביעשאָוו און אין אַנדערע ערטער.

אין אויגוסט 1940 זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן 50 אָסטראָווצער לאַנדסלייט קיין טישאָווצע צו וואַסער־ווירטשאַפטס־אַרבעט.

די אַרבעט איז באַשטאַנען אין רעגולירן דעם וואַסער־אָפּלויף פון די פעלדער. מען האָט געגראָבן די ערד ביז 4 מעטער די טיף און 3 מעטער די ברייט, נאָכער פאַרענדיקט די ראַזן מיט דאַרנינע.

אין לאַגער טישאָווצע זיינען געווען 500 יידן פון פאַרשיידענע שטעט: וואַרשע, אָסטראָווצע, טאָמאַשאָוו, טישאָווצע און פון אַנדערע אָרטשאַפטן.

דער לאַגער איז געווען אין א מיל, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ 1 שטאָקיקע געביידע. די לאַגעריסטן זיינען געשלאָפן אויף די פאָדלאָגעס, אויף וועלכע עס איז געלעגן שטרוי. די פאַרפלעגונג איז באַשטאַנען פון 20 דעקא ברויט א טאָג מיט שוואַרצע קאַווע און צו מיטאָג א זופ.

די אָנפירונג און באַוואַכונג זיינען באַשטאַנען פון „שוואַרצע". דאָס איז געווען א ספּעציעלע קאָמאַנדע (ס. ד.) באַקליידעט אין שוואַרצע אוניפאָרמען. דאָס זיינען געווען דעגענעראַטן און סאַדיסטן, פאָלקס־דייטשן פון פאַרשיידענע לענדער, וואָס האָבן געפייניקט די לאַגעריסטן ביי דער אַרבעט און אין לאַגער דורך רופן כסדר־דיקע אַפּעלן סיי ביי טאָג, סיי ביי נאַכט.

די לאַגעריסטן האָבן די לאַגער־אָנפירער געגעבן ספּעציעלע נעמען. דער קאָמענדאַנט פון לאַגער, א טשעכישער פאָלקס־דייטש איז גערופן געוואָרן „טאַז" זיין פאַרטרעטער „טאַז־רויט". איינער פון די ברוטאַלסטע לאַגער־איבערוואַכער איז גערופן געוואָרן „ציק־צאַק" אָדער „האָפּ־האָפּ", דאָס איז געווען דערפאַר, ווייל ביים מאַרשירן פלעגט ער אַנשטאָט ציילן איינס, צוויי, אויסרופן ציק, צאַק, ציק, צאַק. ער פלעגט אויך אָפט אַלעמען טרייבן צום לויפן און דערביי פלעגט ער שרייען האָפּ־האָפּ.

דער לאַגער איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכיקע דראָטן און באַוואַכט דורך די „שוואַרצע" וואַך־מענער.

5 אַזייגער אין דער פרי פלעגן זיך אָנהויבן די אַפּעלן, די לאַגעריסטן זיינען געווען איינגעטיילט אין גרופּן. אַ גרופּע איז באַשטאַנען פון 60 פּערזאָן און איז אָנגעפירט געוואָרן דורך אַ גרופּנפירער. די גרופּנפירער זיינען געווען יידן און זייער אויפגאַבע איז באַשטאַנען, אַז ביי די אַפּעלן זאָלן אַלע זיין, אויסטיילן די פאַרפלעגונג און איבערוואַכן ביי דער אַרבעט, אַז קיינער זאָל נישט אַנטלויפן און אַלע זאָלן אַרבעטן.

דאָס פייניקן די לאַגעריסטן ביי דער אַרבעט און אין לאַגער האָט זיך אויס־

געדריקט אין ספּעציעלע שטראַפן. די „שוואַרצע" איבערוואַכער פּלעגן זיך צומישע-
פּען צו אַ לאַנגע סט, אַז ער אַרבעט שלעכט און דערפאַר נעשלאָגן ביז בלוט.
איינמאָל האָט אַ וואַכמאַן דערקלערט, אַז ביי איינעם איז די לאָפּעטע שמוציק און
דערפאַר אַלעמען באַשטראָפט, אַריינטרייבנדיק אַלע אין אַ טייך פון 80—90 צמ.
די טיף, פּייניקנדיק זיי עטלעכע שעה. דער וואַכמאַן „ציק-צאַק" פּלעגט זיך אויס-
זוכן אַ קרבן אָוועקשלייפן אים אויף דער ערד, צודריקנדיק אים אַ פוס דעם
קאַרק, שלאָגן מיט דער קאָלבע פון דער ביקס אָדער מיט אַ שפּיצרוט איבערן
גאַנצן קערפּער, ביז דער צעשלאָגענער איז געבליבן ליגן אָן סימנים פון לעבן. ווען
ער פּלעגט האָבן בייטאָג דינסט אין לאַגער האָט ער די לאַגעריסטן נישט געלאָזט

א גרופּע אָפּוואַצקער קצבים אין לאַגער מישאַווצע.
ביים לעבן איז געבליבן קלמן האַראַוויטש. די איבעריקע זיינען אומגעקומען.

שלאָפן. יעדע 2—3 שעה האָט ער געמאַכט אַן אַפּעל צום אָפּציילן און דערביי
שלאָגן וועמען עס איז נאָר אונטערגעקומען אונטער דער האַנט.

ביינאַכט איז נישט דערלויבט געווען צו גיין אַליין אין אָבאָרט נאָר אין דער
באַגלייטונג פון דיזשורנעס. עס זיינען געווען 2 דיזשורנעס, וואָס האָבן געהאַלטן

נרויסע לאַמפּן און זיי האָבן נעפירט און צוריקנעפירט פון אַכאָרט. עס פלעגט פּאַ־
סירן פאַלן, או פון דער שלעכטער רערנערונג האָבן לאַגעריסטן באַקומען דורכפאַל
און נישט נעקענט וואַרטן ביז דער דיזשורנע וועט צוריקקומען, דערפאַר זיינען זיי
אַליין אַוועק אין אַבאָרט. אַזעלכע זיינען רורך דער וואַכמאַנשאַפט דערשאָסן נעוואָרן.

דער יידן־ראָט אין טישאָווצע האָט זיך באַמיט, אַז די לאַגעריסטן זאָלן באַ־
פרייט ווערן פון דער אַרבעט ראָש־השנה און יום־כּפּור און מען זאָל זיי ערלויבן
צו דאַווענען. דער רעזולטאַט פון דער אינטערווענץ איז נעווען, אַז די לאַגעריסטן
זיינען דעם ערשטן טאָג ראָש־השנה באַפרייט נעווען פון דער אַרבעט, דערפאַר ווי־
נען זיי דעם צווייטן טאָג שרעקלעך נעפייניקט און געצוווּנגען נעוואָרן אויסצופירן
א דאָפּלטע צאָל אַרבעט. יום־כּפּור האָבן אַלע נעמוזט אַרבעטן.

די טישאָווצער לאַגעריסטן האָבן נעבראַנגט צום אויסדרוק זייער פּיינפול לעבן
אין פאָלגנדער דעקלאַמאַציע:

טישאָווצע

טראַ־טאַ־טאַ־טאַ, טראַ־טאַ־טאַ־טאַ.
פרעגט נישט, רעדט נישט, שווייגט שטיל שאַ!
500 יידן אין לאַגער צוגעפּ־עטריבן,
פון פאַרשיידענע שטעט אויסגעקליבן.
צו אַרבעטן, צו אַרבעטן, פאַר וועמען, פאַר וואָס?
פאַר טיראַנען, מערדער, פּייניקער, צי וואָס?
אַפּעל! איינשטעלן זיך אין רייען צו דריי,
הערט זיך א טומל און ווילד געשריי.
אָפּציילן טילימעריש; איינס, צוויי, דריי, פיר,
אויף דו צייל, עס האַלט שוין ביי דיר.
זעקס, זיבן, אַכט, ניין
60 מענער אין דער גרופּע מוז זיין.
דער גרופּן־פירער נימט אָפּ א באַריכט,
וואָס מיט דער גרופּע האָט פּאַסירט.
60 ווינען אין דער גרופּע פאַרשריבן,
צום אַפּעל זיינען פופציק געבליבן.
פיר געשיקט צום טישלער, פינף זיינען קראַנק,
דער צענטער ליגט פאַרחלשט אויף דער באַנק.
מיט רציחה לויפט דער קאָמענדאַנט,
וואָס קראַנק? שטיי אויף דו סימולאַנט.
סימולאַנטן זיינען מיר נוט באַקאַנט,
אַרבעטן מיט אַלע האַנט ביי האַנט.

דער קראנקער מורמלט, ארבעטן, ארבעטן פאר וועמען, פארוואס?
פאר טיראנען, פאר מערדער און פייניקער, צו וואס?
פארטיק! לינקס אום, שפאדלען איבער,
מארשירן די מידע ייִדן ווידער.
איינס, צוויי, איינס, צוויי און דריי,
לינקס דעם וועג מאכן פריי.
טרא-טא-טא-טא, טרא-טא-טא-טא,
פרעגט נישט, רעדט נישט, שווייגט שפיל שא!
אויפן ארבעטס-פלאץ שטייען די אינזשיניערן,
די ייִדן האלטן שפאדלעס, טאטשקעס, האמערס און שנירן
ארבעטן, ארבעטן, גראבן מיט די שפאדלעס גריבער,
דעם הוטשווע טייך רעגולירן און מאכן טיפער.
ארבעטן, ארבעטן, פאר וועמען, פאר וואס?
פאר טיראנען, מערדער, פייניקער, צו וואס?
טרא-טא-טא-טא, טרא-טא-טא-טא,
פרעגט נישט, רעדט נישט, שווייגט שפיל שא!
די זון שײַנט, דער טאג איז א הייסער, אבער מיר איז קאלט,
אויסגעהונגערט, פארמאטערט פון דער ארבעט אין דעם וואלד.
עס לויפט א צעווילדעטער וואכמאן, א פאלקס-דייטש,
מיך שלאגן מיט דער לאנגער בייטש.
עס שמערצט, עס טוט וויי און איך ציטער,
עס ברעכן מיר אלע מײַנע גלידער.
— איך פרעג פארוואס זאלסטו מיך שלאגן,
פארוואס זאלסטו מיך מאטערן און פּלאָגן.
— צום טײַוול מיט דײַן וויינען און קלאגן,
א ייִד דארף מען פייניקן, טויטן און פּלאָגן.
פארחלשט לינגט איינער פון הונגער און נויט,
און אפשר איז ער גאר פארפייניקט צום טויט?
מען ארבעט, מען ארבעט, מען פירט טאטשקעס רייע נאָך ריי,
די אויפזעער שרייען צום טאקט: איינס, צוויי און דריי.
די ארבעט געענדיקט ווידער אין רייען צו דריי,
ווי זעלנער מארשירן איינס, צוויי, לינקס פריי.
שטיין בלייבן. אפגעבן די שפאדלען אין מאגאזין,
אזוי פארגייט דער טאג אין לײַדן און אָן א זין.
— מיטאָג האָלן. אלע שטייען אין א רייע פון פיל מעטער די לענג,
אומגעדולדיק ווארטן מיט די שיסעלעך אין די פארמאטערטע הענט.
דער קאָכער גיסט אָן מיטן קאָך-לעפל די שיטערע זופּ,

דער צווייטער דערנענטערט זיך און דער ערשטער טרעט אָפּ.
ציק־צאַק שמייסט, שלאָגט און מאַכט אַ נעפּילדער,
ער לויפט אַרום איבערן לאַגער ווי אַ ווילדער.
אַ באַפעל, צום וואַסער וואַשן די שיסל,
נאָך דער אַרעסטער זופּ דאָס ביסל.
חברים, שרייט אויס איינער אין זאַל,
דער צעשלאָגענער האָט אין קאָפּ אַ בייל.
מיר האָבן אין אים אינגאַנצן פאַרגעסן,
לאָמיר פאַר אים ברענגען אַ ביסל עסן;
אונטערלייגן אַ ביסל שטרוי, מילדערן זיינע ליידן,
און רופן דעם דאָקטאָר, ער זאָל אים היילן.
מיט אַ ווילד געלעכטער פאַלט אַריין ציק־צאַק,
עס ווערט אין זאַל פון שרעק שטיל שא.
ער טרייבט אַלע אַרויס אויפן הויף,
און עס ווערט אַ טומל און אַ געלויף,
פאַלן, אויפשטיין, פאַלן אויפשטיין, האָפּ, האָב,
אַלע ואַלן שטיין בלייבן, סטאָפּ, סטאָפּ.
צוריק אין די פינצטערע זאַלן שלאָפן,
עס רעגנט און פון דאַך פליסן טראָפּן.
אין דער שטילקייט פון דער פינצטערער נאַכט,
הערט מען נאָר די טריט פון דער זעלנערישער וואַך.
אַ קראַנקער גייט אויפן הויף צו דערליידיקן זיין געברויך,
אַ קויל טרעפט אים אין לעכערט אַדורך זיין מוח.
דער „שוואַרצער" טייוולאָנישער ציק־צאַק,
פון זיין מערדעריי פרייט זיך און לאַכט.
דער דערשאָסענער בלייבט ליגן טויט
אין אַ קאַלוזשע בלוט, וואָס איז רויט.
טראַ־טאַ־טאַ־טאַ, טראַ־טאַ־טאַ־טאַ,
עס וויל קיינער מער נישט שווייגן, שטיל שא.
עס וויל קיינער מער נישט אַרבעטן, פאַר וועמען, פאַרוואָס?
פאַר טיראַנען, מערדער, פּייניקער, צו וואָס?
נענוג קרבנות פון מאָרדן און שריפות,
פון רעזינטעריעס, טיפוסן און מגפות.
זאָל שוין די זון פאַר אונדז אויפשיינען,
און פון די לאַגער־פּייניקונגען באַפרייען.
קומען זאָל דער טאָג פון נקמה,
וואָס זאָל זיין פאַר אונדז אַ נחמה.

אין דעצעמבער 1940 איז דער לאַגער געוואָרן אויפגעלייזט און אַלע זיינען צוריקגעשיקט געוואָרן אין די געטאָס. די אַטוואַצקער לאַנדסלייט זיינען אויך צוריק־געקומען, אָבער שפּעטער אין דער אויסזידלונג זיינען זיי אומגעקומען.

ווי אַ האָגל האָבן זיך אַ שיט געטאָן פאַרשיידענע פאַראָרדענונגען און רע־פּרעסיעס קעגן יידן. דאָס ערשטע איז געווען דאָס טראָגן אָרעם־בענדער, אין די יידישע געשעפטן זאָלן זיין אַרויסגעהאָנגען מגן־דוד'ס, ביים איינגאַנג פון די יידישע געשעפטן זאָל זיין געמאָלט אויף געל, באַצאָלן קאָנטריבוציעס, צושטעלן פאַרשיידענע זאַכן און אַ. וו.. יעדן טאָג זיינען געווען אַנדערע פאַראָרדענונגס־

3 טישאָווצער לאַגעריסטן. ביים לעבן איז געבליבן קלמן האַראָווימש
די איבעריקע 2 זיינען אומגעקומען.

פּלאַקאַטן. איין פאַראָרדענונג איז געווען, אַז עס ווערט געבילדעט יידישע פּאָליציי, פאַרשטענדלעך אונטער דער אָנפירונג פון „טיכטיקן" קראָגענבערג.

די פּאָליציי האָט אין אָנהויב געציילט 30 פּערזאָן, שפּעטער איז זי פאַר־גרעסערט געוואָרן אויף 60 און קורץ פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ אויף 100 פּערזאָן.

אין דער זעלבער צייט ווערט געשאַפן דער יידישער וווין־קוואַרטאַל, וועלכער

ווערט פֿאַרוואַנדלט אין אַ געטאָ און עטוואָס שפּעטער אין אַ פֿאַרמאַכטן געטאָ. דער ייִדן־ראַט איז געוואָרן רעאָרגאַניזירט, און פּרעזעס איז געוואָרן שמעון גורעוויטש (אַ ברודער פֿון אייננעמער פֿון פּענסיאָנאַט). די מאַסן־אַרויסשיקונגען פֿון אָטוואָצק אויף צוואַנגס־אַרבעט איז געווען ווינטער 1941. קראָנענבערג מיט זיינע מיטהעלפֿער האָבן געכאַפּט יונגע ייִדן אין די גאַסן און צוגעשטעלט צום דייטשישן אַרבעטס־אַמט, און פֿון דאָרט זיינען זיי אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין לובלין צו פֿאָרטיפֿיקאַציע־אַרבעטן.

איינע פֿון די פֿאַרשריפֿטן, וואָס האָט דערנידעריקט מאָראַליש די ייִדן איז געווען, אַז צו פֿאָרן מיטן צוג מוז יעדער ייִד האָבן אַן ענטלויזונג־שיין. יעדער ייִד, וואָס האָט געוואָלט פֿאָרן מיט דער אייזנבאַן האָט געמוזט גיין צו איינעם פֿון די באַשטימטע דורך די דייטשן פּוילישן דאָקטוירים, באַצאָלן 2 זלאָטעס, זיך לאָזן אונטערזוכן, אויב ער באַזיצט נישט קיין לייז. אויפֿן גרונט פֿון דער אונטערזוכונג האָט ער באַקומען אַ באַשייניקונג. דאָס האָט געדויערט אַ פּאָר מאָנאַטן און מיטן פֿאַרמאַכן דאָס געטאָ איז איבערהויפּט פֿאַרבאָטן געוואָרן צו פֿאָרן מיט דער באַן אונטער דער דראָאונג פֿון טויט־שטראָף.

אין יאַנואַר 1942 האָבן זיך באַוויזן פּלאַקאַטן אין אָטוואַצקער געטאָ, אַז עס ווערן געזוכט פֿאַרשיידענע פֿאַך־לייט און געמעלער: מעכאַניקער, שלאָסער, טישלער, פֿליישער, פֿורמאַנעס און געהילפֿס־אַרבעטער. הויכער געהאַלט, גוטע פֿאַרפּלעגונג און גוטע אונטערקונפֿט. מעלדן זיך אין אַרבעטס־אַמט ביים ייִדן־ראַט. די ייִדן האָבן נישט געהאַט קיין צוטרוי צו די דייטשן, מוחל געווען זייערע טובֿות און אַרבעט און קיינער האָט זיך נישט געמעלדן. צוליב דעם וואָס קיינער האָט זיך נישט געוואָלט פֿרייוויליק שטעלן צו דער אַרבעט האָט קראָנענבערג באַוויזן וואָס ער קען. ער מיט זיינע מיטהעלפֿער האָבן געכאַפּט אַן ערך 150 יונגע ייִדן און הגם יעדער איינער פֿון זיי האָט דערקלערט, אַז ער איז נישט קיין פֿאַכמאַן, דאָך זיינען זיי אַוועקגעשיקט געוואָרן. עס האָבן קורסירט פֿאַרשיידענע ווערסיעס, אַז זיי זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן אין אַ קאָנסערוון־פֿאַבריק אונטער קראָקע צו אַרבעטן און עס וועט זיי גאַנץ גוט זיין. זיי וועלן אויסגעבילדעט ווערן אַלס פֿאַכלייט פֿאַר דער קריגס־אינדוסטריע און נאָך איין ווערסיע, אַז זיי זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד.

דער טרויעריקער און טראַגישער אמת איז געווען דער, אַז די הונדערט און פֿופֿציק אָטוואָצקער ייִדן זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע, און איבער זיי איז דורכגעפֿירט געוואָרן דער ערשטער עקספּערימענט פֿון פֿאַרניכטונג. איבער זיי זיינען אויספּראָבירט געוואָרן די טייוול־מאַשינען פֿון דער דייטשישער טעכניק צו פֿאַרניכטן און אומצוברענגען די ייִדן פֿון אייראָפּע.

יעדע פּאָר טעג זיינען אָנגעקומען פֿאַרשיידענע טראַגישע ידיעות פֿון דער גאַנצער גענעראַל־גובערניע. וועגן די איבערזידלונגען פֿון די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך קיין וואַרשע, כאַפּן ייִדן צו אומזיסטע צוואַנגס־אַרבעט און דערביי ווערן זיי געשלאָגן, פֿאַרשיקונגען פֿון ייִדן אין פֿאַרשיידענע לאַגערן, ייִדן־פֿאַרשיקונגען אין

אומבאקאנטע ריכטונגען פון וואנען עס קומען נישט אָן קיין שום ידיעות. מאסן-עפּידעמיעס אין ווארשע פון „טיפוס" (פיבער און בויך-טיפוס), פ. ב. צ. און פארשיידענע אנדערע קראנקייטן, מאסן טויט-פאלן פון עפּידעמיעס און פון הונגער. מענטשן זיינען געשטארבן אויף די גאסן פון הונגער און קעלט, ווי אויך וועגן אכזריותדיקן טעראר פון די דייטשן. פאר יעדע קלענסטע איבערשרייטונג ווערט מען באשטראפט מיט דערשיסן.

די זעלבע איינצלהייטן האבן זיך אויך איבערגעטראגן קיין אָטוואצק. כּדי אויסצומיידן די אויסזידלונג קיין ווארשע, האבן די דירעקטארן פון „זאפּיזשווקא" און „בריאות" אנגעקניפּט פּראטעקציע-באציונגען מיטן שטאטישן דייטשישן קאמענדאנט שליכט, מיטן קרייז-הויפּטמאן ד"ר רופּרעכט און גובערנאטאר פישער. אין רעזולטאט פון פארשיידענע גרעסערע מתנות פאר די אויסגערעכנטע האט זיך אָטוואצק איינגעבילדעט, אז זי וועט בלייבן אומבארירט, און וועט ווערן אן אינדוסטריעלער צענטער. עס איז געפּלאנט געווארן אויפצובויען א גרויסע נעץ פון שאפּן. די יידן זאלן אין זיי ארבעטן און באטראכט ווערן דורך דער דייטשישער מאכט אלס פּראדוקטיווע מענטשן. צו דעם צוועק זיינען דורכגעפירט געווארן רעגיסטראציעס פון אלע פאכן. אויפן ערשטן פּלאן איז געווען די גרינדונג פון א בארשטן-שאפּ, ווייל אין אָטוואצק איז דאמאלסט געווען דער קעניג פון דער בארשטן-אינדוסטריע פון ווארשעווער געגנט, וואס האט פּראָדוצירט אויסשליסלעך פאר דער דייטשישן מיליטער. ער אליין מיטן נאמען ווייסבלאט איז געווען א טאראנאווער ייד און צוליב זיינע לייסטונגען האט ער גענאסן פון אויסנאמסווייזע רעכטן און געהאט צו זיין דיספּאזיציע א פּערזאנען-אויטא. עס איז א פאקט, אז ער האט זייער פיל געלייסטעט פאר די יידישע אינסטיטוציעס אין אָטוואצק, שפּענדנדיק פאנטאסטישע סומעס געלט. דורך אים זיינען אויך אנגעקניפּט געווארן פארשיידענע באציונגען מיט דער דייטשישער מאכט. עס זיינען געפּלאנט געווארן פאלגנדע שאפּן: בערשטעריי, וועשעריי, שניידעריי, שוסטעריי, סטאלעריי, זאטלעריי און אנדערע.

דאס סאנאטאריום „מרפא" איז רעאָרגאניזירט געווארן אין א שפּיטאל פאר אינפעקציע-קראנקייטן אונטער דער אנפירונג פון פרוי ד"ר שמושקעוויטש. די טיפוס-קראנקייט האט זיך אויך אין אָטוואצק באוויזן און כּדי אויסצומיידן א גרעסערע ערנסטע עפּידעמיע און נישט געבן קיין גרונט דער דייטשישער מאכט אויסצוזידלען אָטוואצק איז דאס שפּיטאל אוועקגעשטעלט געווארן אויף דעם העכסטן ניווא, וואס מען קען זיך פארשטעלן אין געטא-באדינגונגען.

א דאנק דעם שפּיטאל און דאס אדורכפירן די צוואנגס-איינשפּריצונגען קעגן טיפוס האט זיך די עפּידעמיע ווירקלעך איינגעשטילט. אויפן גרונט פון א פארארדענונג פון דער דייטשישער מאכט איז דאס שפּיטאל „זאפּיזשווקא" געווארן דאס איינציקע היילאנשטאלט פאר פּסיכיש- און גייסטיק-קראנקע יידן אין דער גאנצער גענעראל-גובערניע. אויך דאס סאנאטאריום „בריאות" האט געשפּילט אזא ראלע. פון אלע פּוילישע שפּיטאלן זיינען איבערגעשיקט געווארן די יידישע קראנקע קיין

אמוואצק. עס זיינען געווען אויך ערנסטע קראנקע, וועלכע האבן נישט געהאט צו צאלן. מיט לעבנסמיטל איז געווארן וואס אמאל ערגער און שווערער. די קראנקע האבן אנגעהויבן מאסנווייז אויסצושטארבן פון הונגער. גאנצע פאוויליאנען זיינען ליידיק געווארן. די דאקטוירים זיינען געווען באשעפטיקט, אויסשליסלעך מיט אויסשרייבן טויט־שיינען. בכדי צו ראטעווען די טראגישע סיטואציע, איז געגרינדעט געווארן א סאנאטאריום אין שפיטאל: „זאפיווקא" פאר רייכע יידן. די איינקונפטן זאלן דינען פאר קויפן לעבנסמיטל פאר די קראנקע. דער עקספערימענט האט זיך איינגעגעבן. אין פאוויליאן נר. 2 פון שפיטאל „זאפיווקא" איז איינגעארדנט געווארן א סאנאטאריום. פון אלע זייטן האבן געשטראמט פאציענטן פון די אויפגעקומענע אריסטאקראטיע, מערסטנטייל די, וועלכע האבן געדינט פאר דער „געסטאפא" און אין די צייטן פונם גרויסן אומגליק דורך פארשיידענע פארבינדונגען מיט העכערע דייטשישע באאמטע געמאכט קאלאסאלע געשעפטן, באזיצנדיק פאנטאסטישע סומעס געלט. אויפן גרונט פון אן אפמאך מיטן אינזש. טשערניאקאוו, פרעזעס פון יידן־ראט אין ווארשע זיינען א קליינע צאל פלעצער געווען רעזערווירט פאר לאנגיעריקע, פארדינסטפולע, גרויסע עסקנים פון ווארשע. צווישן די געסט, וואס זיינען געקומען דורך דעם יידן־ראט אין ווארשע, האבן זיך געפונען פראפ. ד"ר באלאבאן, דער מחבר פון דער געשיכטע פון יידן און ליטעראטור און אומצאליקע היסטארישע ארבעטן, אברהם איינהארן, איינער פון די הויפט־רעדאקטארן פון ציוניסטישן טאג־ארגאן „היינט", ד"ר מיכאל וייכערט, גימנאזיאל־פראפעסאר און איינער פון די בארימטסטע רעזשיסערן פון דער יידישער וועלט, וועלכער איז שפעטער געווארן לייטער פון „יוס" (יידישע אונטערשטיצונגס־שטעלע) אין קראקע און אויפטראג פון דער דייטשישער מאכט. קלארא סעגאלאוויטש, איינע פון די גרעסטע יידישע טויישפילערין, און טעאטער־דירעקטאריגס, גוידינג, גענעראל־דירעקטאר פון אמעריקאנישן „דזשוינט" אין פוילן און אנדערע. עס איז אויך געווען אין דינסט־אנגעלעגנהייטן פון יידן־ראט אין ווארשע, אין צוזאמענהאנג מיט דער גרינדונג פון א קינדער־סאנאטאריום פאר ט. ב. צ.־קראנקע פאר דער גענעראל־גובערניע אין אמוואצק, אדוו. פרידהיים, דער היינטיקער ערן־פארזיצער פון פארבאנד פון פוילישע יידן אין דער אמעריקאנער זאנע אין דייטשלאנד. א שטענדיקער גאסט אין סאנאטאריום, מיט זיין גאנצער פאמיליע איז געווען דער „בארשטן קעניג", דער מאגנאט ייד ווייסבלאט. די איינקונפטן פון דער סאנאטאריום האבן א ביסל פארבעסערט די באדינגונגען פון די קראנקע אין שפיטאל.

דאס לעבן האט זיך אנגעהויבן צו נארמאליזירן. עס האט זיך געגרינדעט א ליטערארישע גרופע אונטער דער אנפירונג פון „צענטאס" דירעקטאר, פעדאגאג־רערציער און באקאנטער קינדער־שרייבער קלמן ליס. עס זיינען פארגעקומען אווי גערופענע „דאנערשטיק־אוונטן" פארלעזונגען איבער ליטעראטור, רעציטאציעס פון נייע געשאפענע דיכטונגען, ווי אויך זיינען געזונגען געווארן יידישע לידער. עס זיינען אויך פארגעקומען א גאנצע ריי קאנצערטן אונטער דער אנפירונג פון אלבערט,

דערציער פון „צעגטאָס" ער האָט געהאַט אַ וווּנדערבאַרע לירישע־טענאָר שטימע און מיט אים האָבן מיטגעאַרבעט די צוויי ברידער מאַקס און זאַמי. זיי האָבן אָרגאַניזירט אַלגעמיינע קאָנצערטן פאַר דער יידישער באַפעלקערונג אין דער יידישער שפּראַך, ווי אויך קינדער־פאָרשטעלונגען. עס איז אויך געווען אַ טרופּע אָרגאַניזירט פון אַמאָליקע אַמאַטאָרן, וואָס האָבן געשפּילט גאַנצע פּיעסן. עס איז אויך געווען אַ טרופּע אונטער דער אָנפירונג (רעזשיסער און ליטעראַרישער) פון ק. בושעסקי, אַ געשמדטער ייד, זון פון דעם אַמאָליקן אינטענדענט פון וואַרשעווער יידישן שפּיטאָל. ער איז געווען אַ פּאַציענט פון דער „זאַפּיווקאַ" און נעמענדיק זיך צו־הילף סאַניטאַרן פון שפּיטאָל אין דער ערשטער רייע ראָזאַ טיק, רעגינאַ און אַנדערע האָבן געשפּילט רעוויען אין דער פּוילישער שפּראַך. עס האָבן זיך אויך אויסגעצייכנט קינדער אין די פאָרשטעלונגען מיט געזאַנגען און באַלעט־טענץ. איינע פון די קינסטלערינס פון באַלעט־טענץ איז געווען די 7 יאָריקע פינקעלשטיין, די טאָכטער פון אַ סאַניטאַרן פון „זאַפּיווקאַ". די פאָרשטעלונגען זיינען פאָרגעקומען: אין טעאַטער־זאַל פון יידן־ראַט, אין ערשטן פּאַוויליאָן פון שפּיטאָל „זאַפּיווקאַ", סאַנאַטאָריום „בריאות" און אין „צעגטאָס".

עס איז אויך פאָרגעקומען אַ רעפעראַט פון פּראָפעסאָר ד"ר מאיר באַלאַבאַן, אין מערץ 1942, אין דער פּוילישער שפּראַך, אויף דער טעמע: „יידן אין לויף פון דורות". דער רעפעראַט איז פאָרגעקומען אין סאַנאַטאָריום „זאַפּיווקאַ" אין 2טן פּאַוויליאָן און איז געווען ווי אַ סך־הכל פון דער טראַגעדיע פונם יידישן פאָלק.

ווינטער 1941/42 איז ביי די יידן צונענומען געוואָרן אַלע פוטערס (פּעלצן) אונטער דער דראָונג פון טויט־שטראָף. אַ מערקווירדיקע דערשיינונג איז געווען, וואָס איינע, אַ דאַמע פון סאַנאַטאָריום „זאַפּיווקאַ" האָט געטראָגן איר פוטער־מאַנטל און נישט געטראָגן קיין מגן־דוד אָפּצייכענונג אויף דער רעכטער האַנט און אויך פריי זיך געקענט באַוועגן אין דער אַרישער געגנט. זי האָט געוווינט אין וואַרשע אינם וווינגעביט פון די דייטשן. דער פאַקט איז שנעל באַקאַנט געוואָרן און ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, האָט זי געשטאַמט פון אַ באַנקירישע פאַמיליע, וואָס זייער באַנקהויז אין איטאַליע האָט פינאַנסירט מוסאָלינים „מאַרש אויף רוים" און דערפאַר איז זי נאָכן דערווייזן די פאַקטן פּריווילעגירט געוואָרן דורך דער דייטשישער מאַכט. אין אָטוואָצק האָט אויך געוווינט די מוטער פון יידיש־פּוילישן דיכטער יוליאַן טוּווים. דער באַקאַנטער יידישער אינדוסטריעלער און געזעלשאַפטלעכער טוער זילבער פון לובלין, וואָס איז באַקאַנט געווען אין דער וועלט פון זיינע פּסח'דיקע און אַנדערע געשמאַקע יום־טובדיקע געטראַנקען, האָט אין דער קריגס־צייט געוווינט מיט זיין פאַמיליע אין אָטוואָצק.

אַלס אַלטער געזעלשאַפטלעכער טוער האָט ער אין אָטוואָצק זיך געווידמעט פאַר דעם יתומים־הויז, אָנפירנדיק פּערזענלעך מיטן אַנשטאַלט, שפּענדנדיק גרויסע סומעס געלט. דאָרט האָט ער זיך אָנגעשטעקט מיט טיפוס־באַצילן, קראַנק געוואָרן און אויף אַ נאַטירלעכן אופן געשטאָרבן.

אין דער זעלבער צייט האָבן מיטגלידער פון דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע
צעשטערט און געשענדעט די נאַצי-פּאַן, וואָס איז געהאָנגען אויפן הויז פון דײַ-
טשישן קאָמענדאַנט שליכט. צוליב דעם איז ארויפגעלייגט געוואָרן א קאָנטריבוציע
אויף די יידן אין דער הויך פון 20.000 זלאָטעס. און אויף די פּוילישע באַפעלקערונג
10.000 זלאָטעס, צעשטערט ביידע יידישע סינאַגאָגעס און דעם דענקמאָל פון דעם
פּוילישן נאַציאָנאַלן העלד טאַדעוש קאָשטשושקאָ אויסגעזעצט מיט דינאַמיט אין
דער לופט. דאָס געטאָ אין אָסטראָווצע איז געווען אַן איינגאַרטיקער, ווייל עס האָט
זיך איינגעטיילט אין דריי אָפּגעשלאָסענע טיילן. דער ערשטער איז באַשטאַנען פון
באַזאַר און שטעטעלע ביז דער גורנאַ-גאַס ביים באַן-פּלאַנט. דער צווייטער פון דעם
באַן-פּלאַנט ביז צו דער זשעראָמסקיעגאַ-גאַס דער אַזוי גערופענער מיטעלער, דאָרט
איז געווען דער יידן-ראָט, פּאָליציי און א פּאָר צענדליק ווין-ווילעס. דער דריטער.
דאָס איז געווען דער קור-געביט, ווו עס זיינען געווען די יידישע אינסטיטוציעס
„זאַפּיוווקאַ", „בריאות" און „צענטאָס".

אין געטאָ זיינען אויך געווען פאָלקס-שולן און פאַר-שולן פאַר קינדער, אָרגאַניזירט
דורך „טאָז" אונטער דער אָנפירונג פון יידן-ראָט. עס איז אויך געווען א חדר,
ווו מען האָט געלערנט מיט יידישע ייִנגלעך רעליגיעזע אונטעריכט. דער חדר איז
געווען אין יחיאל-מאיר זאַלבערגס פּענסיאָנאַט אויף שפּיטאַלנאַ 11. עס האָבן אויך
עלטערע יידן יעדן אָוונט געלערנט א שיעור פון תלמוד און רעליגיעזע יידישע
בחורים האָבן געמיינזאַם געלערנט יעדן-טאָג א „דף-יומי".

אין אַפּריל 1942 האָבן זיך באַוויזן פּלאַקאַטן אינם געטאָ, אַז דער קרייז-הויפּטמאַן
ד"ר רופּרעכט פאַרלאַנגט פון דעם פּרעזעס פון יידן-ראָט שמעון גורעוויטש 400
יידישע געזונטע מענער צו ערד-אַרבעט אין וואַרשעווער קרייז. פאַר אויספירן די
פאַראָרדענונג ביז צו דעם באַשטימטן טערמין איז פאַראַנטוואָרטלעך די גאַנצע
יידישע באַפעלקערונג. די פאַראָרדענונג האָט ארויסגערופן א גרויס צעדרודערונג אין
אָסטראָווצע. פרייוויליק האָט קיינער נישט געוואָלט גיין, און די קאָנסעקווענצן האָבן
געקענט זיין גאַנץ טראַגישע און געפעליך: קאָנפיסקירן דאָס יידישע פאַרמעגן, איבער-
זידלען די יידישע באַפעלקערונג קיין וואַרשע און די יידישע אינסטיטוציעס וואָלטן
ליקווידירט געוואָרן. די דירעקטאָרן פון די יידישע אינסטיטוציעס זיינען זיך צו-
נויפגעקומען אויף א קאָנפערענץ, אין וועלכע עס האָבן אָנטייל גענומען: פּרעזעס
שמעון גורעוויטש, דירעקטאָר פון „זאַפּיוווקאַ", ד"ר סטעפאַן מילער, דירעקטאָר
פון „בריאות", ד"ר לעווי, דירעקטאָר פון „צענטאָס". קלמן ליס, דירעקטאָר פון
„מרפּא", פרוי ד"ר שמושקעוויטש, א גרעסערע צאָל ראַטמענער און פּראָמינענטע
פּערזענלעכקייטן פון דער שטאָט. די לאַגע איז געווען זייער אַן ערנסטע. די ריס-
קיע א לעבהאַפטע און דאָס איז אויך געווען דערפאַר, ווייל א גרעסערע צאָל
געסט פון סאַנאַטאָריום „זאַפּיוווקאַ" זיינען אַוועקגעפאָרן אויס מורא פאַר אַן אויס-
זידלונג. דער רעזולטאַט איז געווען, אַז דאָס צושטעלן די 400 מענער איז איבער-
געגעבן געוואָרן קראַנקנבערגן. ער האָט שוין די זאַך ערלעדיקט, דערביי געמאַכט

נומע געשעפטן פון מענטשן, וואס האבן זיך אויסגעקויפט. די סומעס פון אויסקויפן זיך איז געשטיגן פון שעה צו שעה, אזוי ווי אויף א וועלט-בערזע. צו דער באשטימטער צייט זיינען אונטער דער אנפירונג פון קראנענבערגן און יידישע פאליציאנטן ארויסגעפירט געווארן פון אמוואצקער געטא צום מארק-פלאץ 400 יידישע מענער. אין אן אויטא איז געקומען דער קרייז-הויפטמאן רופרעכט מיט זיינע לייט, אוניפארמירטע אין שווארצע מונדירן מיט לאנגע בייטשן אין די הענט. ווי האבן אדורכגעפירט אן אפעל אין דערביי מכבד געווען די יידן מיט קלעפ. די יידן זיינען דאן אוועקגעפירט געווארן קיין קארטשעוו אין דעם לאגער פון דער וואסער-ווירטשאפטס-אינספעקציע.

די אנגעקומענע 400 יידן אין לאגער קארטשעוו האבן אנגעטראפן ליידיקע האלץ-באראקן. עס איז נישט געווען קיין שטרוי אויף וואס זיך אויסצוליגן, עס איז אויך נישט געווען קיין קיך ווו צו קאכן און אויך נישט קיין לעבנסמיטל. צוליב דעם איז געווען א נויטווענדיקייט אויפצופאדערן דעם יודן-ראט אין אמוואצק ער זאל זען עפעס צו טאן. עס איז אויסגעוויילט געווארן דורך די לאגעריסטן א לאגער-אנפירונג אין באשטאנד פון וועלוול קאלקאוויטש אלס לאגער-אנפירער און מענדל אש אלס ווירטשאפטס-לייטער. דאס ערשטע איז אויפגעשטעלט געווארן א קיך צום קאכן אין באראק נר. 2 און עס איז געמאכט געווארן באמיונגען צו באקומען שטרוי. דערווייל זיינען די לאגעריסטן די ערשטע טעלעכע נעכט געלעגן אין אנגעטועכץ אויף די הארטע הילצערנע נארעס, ביז דאס שטרוי איז אנגעקומען.

די וווינונגס און היגיענישע באדינגונגען זיינען געווען אין לאגער זייער שלעכטע. ליידיקע הילצערנע באראקן, אין וועלכע עס זיינען געווען הילצערנע פריטשעס אין דריי שטאפלען. ביינאכט, ווען עס האט גערעגנט, איז דער דאך פייכט געווארן, און אלע זיינען נאס געווארן. דער אבארט איז געווען א אומקאנאליזירטער און פראוויזאריש צוזאמענגעשטעלט. געוואשן האט מען זיך ביי א פאמפע, און דאס וואסער האט געטריפט דורך א פראוויזאריש צוזאמענגעשטעלטע קארימע. מידע און צעבראכענע פון דורכליגן א גאנצע נאכט אויף די הארטע ברעטער, האבן די לאגעריסטן נישט געהאט די מעגלעכקייט זיך צו וואשן. די ארבעט איז געווען זייער א שווערע, גראבן די ערד, שטייענדיק אין וואסער און איז באשטאנען אין אנטוואסערן די פעלדער. צו דעם צוועק האט מען געגראבן צו פיר מעטער טיפע ראווען, וואס האבן רעגולירט דעם וואסער-לויף. די אנפירונג ביי דער ארבעט: אינזשענירן, טעכניקער און סתם אויפזעער זיינען געווען פאלאקן. די לאגער-אנפירונג איז געווען אין יידישע הענט. די אדמיניסטראציע, פאליציי, אמבולאטאריום איז געווען באזעצט אויסשליסלעך דורך יידן. די לאגעריסטן זיינען געווען איינגעטיילט אין גרופן צו 30 פערזאן. דער אנפירער פון דער גרופע האט געהייסן גרופנפירער און זיין אויפגאבע איז געווען צונויפצורופן זיין גרופע צום אפעל, פארטיילן דאס עסן, פירן די גרופע צו דער ארבעט און צוריק אין לאגער, ווי אויך איבערוואכן ביי דער ארבעט. די פארפלעגונג איז באשטאנען פון 20 דעקא ברויט א טאג און א מיטאג. ביי אזא

פארפלעגונג איז אומטמענלעך געווען אויסצופירן די ארויפגעלייגטע אקארד-ארבעטן. דער לאגער-אנפירער וועלוול קאלקאוויטש, האט געפירט א קאמף מיט דעם יודן-ראט, ער זאל מאטעריעל סיכהעלפן דעם לאגער. עס איז פארגעקומען א קאנפע-רענץ. אין וועלכע עס האבן זיך באטייליקט וועלוול קאלקאוויטש מצד דעם לאגער און פון יידן-ראט דער פרעזעס שמעון גורעוויטש. דער רעזולטאט איז געווען, אז דער יודן-ראט האט זיך פארפליכטעט אונטערצושטיצן דעם לאגער מיט 25 רעקא ברויט טעגלעך פאר יעדן לאגעריסט און יעדן טאג זאל פארן א וואגן פון אטוואצק אין לאגער, מיט וועלכן די פאמיליעס פון די לאגעריסטן זאלן קענען טיטשיקן שפייזן. די לאגעריסטן האבן געהאט די מעגלעכקייט יעדן שבת צו גיין אין געטא און זונטיק פארנאכט ווידער צוריק צו גיין אין לאגער. דאס גיין פון לאגער איז געטא און דאס צוריקגיין איז פארגעקומען אין געשלאסענע רייען צו פיר פערזאן.

סימן צושפעלן די 400 מענער האט די שטאט אטוואצק זיך באטראכט אלס זיכער און עס וועט נארניט פאסירן. דאס לעבן האט זיך אנגעהויבן צוריק צו נארמאליזירן אין דער שטאט. די געסט זיינען צוריק געקומען אין דער „זאפיזשוקא" און מען האט געהאפט, אז דער דייטשער צוזאמענברוך וועט דאך קומען, הנם זיי האבן געהאט גרויסע סוקצעסן אויפן מזרח-פראנט. די באדינגונגען אין לאגער קאר-משעוו זיינען געווען שווערע. אין א קורצע צייט זיינען אלע ארומגעגאנגען אפגעריסן מיט צעריסענע קליידער און שיך. פיל זיינען קראנק געווארן און א גרעסערע צאל האבן באקומען קרעץ (שוויעזשבעס און משיראקעס) די קראנקע לאגעריסטן זיינען געטוישט געווארן אויף אנדערע, וואס זיינען געכאפט געווארן דורך דער געטא-פאליציי אין אטוואצק. דאס באבן יונגע מענער אין געטא איז געווען דעריבער א טאג-טעגלעכע דערשיינונג. א גרויסע פלאג איז געווען אין לאגער, די מאסן-דערשייגונג פון לייז. דאס האט געגעבן א גרונט זיך צו שרעקן פאר א טיפוס-עפידעמיע, וועלכע איז ווירקלעך שפעטער אויסגעבראכן. יעדער לאגעריסט, וואס האט נאר באקומען העכערע טעמפעראטור, האט געקענט זיכער זיין, אז ער איז קראנק אויף טיפוס. דאס אויסבאהאלטן די דערשיינונג פאר דער דייטשישער מאכט האט זיך אין לאגער פראקטיצירט, אז אזא קראנקער איז מיט א דיאגנאזע, אז ער איז פארקילט מיט טעמפעראטור און ער ווערט איבערגעשיקט אויף אבסערוואציע אין שפיטאל „מרפא"

די ערשטע פאר מאנאטן האבן די לאגעריסטן געהאט די מעגלעכקייט צו גיין אין געטא איבערצוטוען אנדערע וועש און זיך אנשטמענדיק אפוואשן, אדער נאר אין באר-אנשטאלט פון יידן-ראט זיך צו באדן און דעזינפעקצירן די קליידער.

די ערשטע אויפפרייסלנדע דערשיינונג אין דעם לאגער איז געווען דער באזוך פון ליפשער. ער איז געווען דער שעף פון דער זשאנדאמעריע פון דעם ווארשעווער קרייז. ער איז באקאנט געווען אונטער די געמען: „דער געלער לייבל". „דער בלוטיקער הונט". עס איז נישט געווען קיין פאל, ווען ער זאל ערגעץ-ווו קומען אויף אן אינספעקציע, ער זאל נישט וועמען דערשיסן.

ער איז איינמאל געקומען אין א תפיסה און האט גישט געהאט קיין גרונט

וועמען צו דערשיסן, האָט ער געזוכט און געזוכט און געפונען א שטרייכהעלצל אויפן פוסבאָדן, דאָס איז געווען פאַר אים א גרונט. אז ער זאָל ארויסנעמען דעם ערשטן פון א צעלע און דערשיסן.

אין א שיינעם וואַרעמען יוני־טאָג איז ער געקומען אין דעם לאַגער קאַרטשעווע באַזוכן די אַמוואַצקער. ער איז געקומען א פּאָר מינוטן פאַר 5 אזייגער, פאַר דעם אנקומען פון די יידישע אַרבעטס־גרופּן, וואָס האָבן זיך צוריקגעקערט פון דער שווערער אַרבעט. צו ערשט האָט ער באַזוכט אַלע באַראַקן. געפירט א געשפּרעך מיטן לאַגער־אָנפירער קאָלקאָווימש וועלוול. מען האָט געמיינט, אז ער איז פולשטענדיק צופרידן און, אז אַלץ איז אין אָרדענונג. ווען די מאַרשירנדע גרופּן זיינען אנגעקומען האָט ער איינגעהאַלטן אַלע אויף דעם אַפּעל־פּלאַץ, ארויסגענומען א באַפיר און אויסגערופן דעם נאָמען יאַנקל ה א נ ד ק א ן. יאַנקל האַנדקאַן, פון פאַך א פריזירער, האָט געהאַט פאַר דער קריג א פריזיר־אנשטאַלט אין קאַרטשעווע. צוליב דעם, וואָס די יידן זיינען אויסגעזידלט געוואָרן פון קאַרטשעווע איז ער געקומען קיין אַמוואַצק. ער האָט געהאַט א פרוי מיט 3 קינדער און, וועלנדיק זיי מפרנס זיין, זיי זאָלן נישט שטאַרבן פון הונגער, האָט ער זיך יעדן אָוונט אומבאַמערקבאַר אַדורכגעקלעטערט דורך די שטעכעדיקע דראָטן און געגאַנגען צו זיינע אַמאָליקע קליענטן, זיי ראַזירט און געשוירן און אויף אַן ערלעכן, געוויסנהאַפטן אופן פאַרדינט א פּאָר זלאָטעס פאַר זיין פרוי און קינדער. די פּוילישע (נאַציאָנאַלע) פריזירער האָבן אנגעשריבן א מסירה צום זשאַנדאַמעריע־שעף וועגן דער אנגעלעגנהייט און דערביי אנגעגעבן, אז האַנדקאַן איז א קאָמוניסט. ליפּשער איז געשטאַנען אין דער מיט פון אַפּעל־פּלאַץ, נעבן אים האַנדקאַן, און ארום זיינען געווען אויסגעשטעלט אַלע לאַגעריסטן. דער סאַדיסט ליפּשער האָט האַנדקאַנען געהייסן זיך אומלייגן מיט דעם קאָפּ צו דער ערד. ער האָט ארויסגענומען דעם רעוואָלווער פון טאַש און געשאָסן אין זיין מות. ער האָט דאַן צוריקגעשטעקט דעם רעוואָלווער אין טאַש, ארויסגענומען א ציגאַרעטע, פאַררויכערט, עטלעכע מאָל גערויכערט, דאַן ווידער ארויסגענומען דעם רעוואָלווער און צוויי מאָל געשאָסן צו האַנדקאַנען אין דער לינקער און אין דער רעכטער זייט פון די לונגען. האַנדקאַן איז געבליבן ליגן אין א קאַלוזשע בלוט אָן שום באַוועגונג. ליפּשער, דער בלוטיקער הונט האָט דאַן דערקלערט, אז האַנדקאַן האָט געזאָגט אין א פּוילישער שטוב, אז „עס בלאָזן נייע ווינטן, וועלכע יעצט איז קורצן צו אונדז דערגרייכן, די אָקופּאַנטן וועלן באַקומען זייער באַצאָלונג, אָבער אויך זייערע דינער, די פּוילישע פּאָליציי וועלן הענגען אויף די ביימער". ליפּשער האָט דערקלערט, אז אויב ס'וועלן אנקומען נייע ווינטן, וועט ער דעם גאַנצן לאַגער דערשיסן. ער האָט אויפגעפאָדערט דעם לאַגער־אָנפירער וועלוול קאָלקאָווימש, ער זאָל איבערזעצן די ווערטער אין דער פּוילישער שפּראַך. דער אַנוועזנדער פּוילישער פּאָליציאַנט האָט געדאַרפט באַשטעטיקן די ריכטיקייט פון דער איבערזעצונג. ליפּשער האָט פאַראָרדנט, אז אַלע לאַגעריסטן, זאָלן אַדורכמאַרשירן דורך דעם אָרט, ווו עס ליגט יאַנקל האַנדקאַן און ווער עס וועט זיך נאָר מיט

עפּעס פאַרזינדיקן האָט דעם זעלבן גורל צו דערוואַרטן. די זשאַנדאַרן, ליפּשער'ס געהילפן, מיט בייטשן אין די הענט האָבן זיך געוואָרפן מערדערלעך אויף די לאַגעריסטן צום שלאָגן אונטער אויסרייד, אז דער אָדער יענער לאַגעריסט האָט נישט געקוקט אויף האַנדקאַנען. דער אַנוועזנדער קאָמיסאַר פון דער פּוילישער פּאָליציי, קאָסאָווסקי, וואָס איז געווען אין דינסט פון דער נאַצי־מאַכט, האָט אויך באַוויזן, וואָס ער קען, שלאָגנדיק מיט א בייטש יעדן איינעם. אויפן באַפעל פון ליפּשער איז פאָרגעקומען די באַערדיקונג. עטלעכע מעטער פון דעם מאַגאַזין־באַראַק איז אויסגעגראָבן געוואָרן א גרוב, און האַנדקאַן איז דאָרט באַערדיקט געוואָרן.

נאָכן אוועקפאָרן פון ליפּשער, זשאַנדאַרן און פּאָליציי האָט זיך אָפּגעשפּילט אן עפּילאָג אין לאַגער. דאָס איז געווען די ערשטע עקזעקוציע, ביי וועלכע עס זיינען אַנוועזנד געווען די אָטוואָצקער לאַגעריסטן. דער איינדרוק איז געווען א דערשיטערנדער. צענדליקער יינגעלייט זיינען געפאַלן אין חלשות. עס זיינען געווען פאַלן פון עפּילעפּסיע. און איינער איז געווען, וואָס איז אריינגעפאַלן אין אן עפּילעפּטישן צושטאַנד, וואָס האָט געדויערט 36 שעה. דאָס איז א זעלטענער פאַל, וואָס פּאַסירט אין דער מעדיצינישער וועלט. א קאָנפערענץ פון פּסיכיאַטרן אין „זאַפּיווקאַ" האָט דערקלערט, אז דאָס איז אן עפּילעפּטישער שלאָף. לאַנג איז דאָס בילד פון דער עקזעקוציע געשטאַנען פאַר אַלעמענס אויגן.

עס זיינען געקומען טעג און נעכט מיט גרויזאַמקייטן, ענלעכע צום געכטן און צום מאָרגן. דאָס דייטשישע מיליטער האָט טריומפירט און געהאַט סוקצעסן אויפן מזרח־פראָנט. אַלע האָפענונגען און שטרעבונגען זיינען צערונען געוואָרן. דער האָריזאָנט האָט זיך אַרומגעהילט אין א שוואַרצקייט און נאָך שוואַרצער און פינצטערער איז געוואָרן דאָס ייִדישע לעבן. אין אָטוואָצקער געטאָ איז דאָס לעבן פון די ייִדן געוואָרן וואָס אַמאָל שווערער און שווערער. טויט־פאַלן פון הונגער איז געווען אַן אָפּטע דערשיינונג. גאַנצע משפּחות זיינען אויסגעשטאָרבן פון הונגער. ווייער אָפט האָט פּאַסירט, אז אין איין שטוב זיינען געווען צוויי מתים, אין איין טאָג. די הונגער־ליידנדע האָבן גערעדט וועגן טויט, ווי וועגן א דערלייזונג. ביטער איז געווען דאָס לעבן, אָבער נאָך שווערער איז אָנגעקומען דער טויט. צו ערשט זיינען די הונגער־ליידנדע שרעקלעך אויסגעדאַרט געוואָרן, דערנאָך געשוואָלן געוואָרן ביז דאָס בלוט האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אייטער, און נאָך לאַנגע פּיינלעכע מאַטערנישן איז דער קרבן אויסגעלייזט געוואָרן דורכן טויט.

די ייִדישע באַפעלקערונג אין אָטוואָצק, וואָס האָט זיך שטענדיק דערנערט פון באַדינען קור־געסט איז געבליבן פולשטענדיק אָן פּרנסה.

די איינוווינער האָבן געלעבט פון פאַרקויפן זייערע זאַכן צו פּאָלאַקן, וואָס האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט, צאָלנדיק נישטיקע פּרייזן, דאַקעגן די פּרייזן פון לעבנסמיטל זיינען געשטיגן פון טאָג צו טאָג צו פאַנטאַסטישע סומעס.

די, וואָס האָבן נישט געהאַט וואָס צו פאַרקויפן, האָבן ריזיקירט מיטן לעבן, דורך פירן לעבנסמיטל קיין וואַרשע אין געטאָ. מיט דעם האַנדל האָבן זיך מערסטנ־

טייל באַשעפּטיקט קינדער 10—12 יעריקע, זיי האָבן געפירט עפּלעכע קילאָ פלייש קיין װאַרשע, זיך אַריינגעגנבעט דורך לעכער פון די געטאָ־מויערן און אַזוי אַרום האָבן זיך מפרנס געווען גאַנצע פאַמיליעס.

אין חודש יולי 1942 האָט פּאַסירט פאָלגנדער פאַקט. דער אינספּעקטאָר פונעם לאַגער פראַנק איז געקומען און געבראַכט אַ בריוו, וואָס איז געשיקט געוואָרן צום קרייז־הויפּטמאַן רופּרעכט.

אין דעם בריוו איז געווען געשריבן, אַז דער לאַגער אַנפירער װעלוול קאַלקאָוויטש קויפט איבער די אינזשינירן און די פּוילישע פּאָליציי מיט געלט און לעבנסמיטל, דערפאַר אַרבעטן נאָרנישט די לאַגעריסטן.

דאָס האָט געקענט דערפירן צו אַן אומגליק דעם גאַנצן לאַגער, אַז אַלע זאָלן דערשאָסן ווערן פאַר סאַבאָטאַזש.

װעלוול קאַלקאָוויטש האָט איבערגעקויפט דעם אינספּעקטאָר פראַנק און דערמיט איז די זאַך פאַרטושט געוואָרן.

מען האָט אָבער געוואָלט געוויער ווערן, ווער עס האָט געשריבן דעם בריוו. דער בריוו איז געווען געשריבן אויף אַ שמוציק שטיקל פּאַפּיר און אויף דער צעקנייטשטער קאָפּערטע איז געווען דער שטעמפּל פון אָטוואָצקער פּאָסט־אַמט. נאָך עטלעכע טעג פאָרשן איז מען געוויער געוואָרן, אַז דאָס איז געווען די אַרבעט פון ווייצמאַן פון יעזשאַרנע, וועלכן די דייטשישע מאַכט האָט אים געבראַכט אַלס לייטער פון אַרבעטס־אַמט ביים יידן־ראַט אין אָטוואָצק.

די פּוילישע פּאָליציי, וואָס האָט איבערוואַכט דעם לאַגער האָט אָנגעהויבן צו פיל זיך אַריינצומישן אין די אינערלעכע אָנגעלעגנהייטן. זיי פלעגן אויפוועקן די לאַגעריסטן ביינאַכט און מאַכן אַפּעלן. דער פּוילישער פּאָליציאַנט גורסקי פלעגט זיך אויסבאַהאַלטן ביים לאַגער מיט אַן אָנגעלאָדענער ביקס און געזוכט קרבנות. ער האָט געוואָלט דערשיסן יעדן איינעם, וואָס וועט זיך דערנענטערן צו די דראָטן אונטער דעם פּרעטעקסט פון וועלן אַנטלויפן. גורסקי איז געוואָרן צו געפערלעך פאַרן לאַגער, דעריבער האָט קאַלקאָוויטש געמאַכט באַמיאונגען ביים אינספּעקטאָר פראַנק און די פּוילישע וואַך איז אין לאַגער אָפּגעשאַפט געוואָרן.

אין געטאָ אָטוואָצק האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן קלאַנגען און ווערסיעס. אין וועלכע קיינער האָט נישט געוואָלט גלויבן און דאָך האָט מען איבערן אַלץ אָפּטער און אָפּטער גערעדט, ווען מאַסן־טראַנספּאָרטן פון יונגע מענטשן צום אַסטן, צו אַרבעט און פון אַוועקשיקונגען פון מאַסן יידן, פון וואַנעט מען באַקומט נישט קיין שום ידיעה, און ווער ווייסט, אויב זיי וועלן צוריקקומען.

די ידיעה, אַז אינזשיניער טשערניאַקאָוו, דער פּרעזעס פון יידן־ראַט אין וואַרשע, פון דעם גרעסטן געטאָ, אין וועלכן עס האָבן געלעבט ביי 600 טויזנט יידן, די קאָמפּעטענטסטע פּערזאָן פון אַלעם, וואָס געשעט אינם יידישן לעבן, איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד, האָט אַלעמען דערשיטערט. פון די יידישע פּניסער האָט מען געקענט אָראָפּלייענען פאַרביטערונג, אַנטוישונג און פאַרצווייפלונג. אַ טאָג שפּעטער, נאָכן

זעלבסטמאָרד פון אינזשיניער טשערניאקאָוו האָט זיך אָנגעהויבן די טראַגעדיע פון יידישן וואַרשע. אָטוואָצק איז געווען מיט טויזנטער פעדעם פאַרבונדן מיט וואַרשע, און אַלע אָטוואָצקער אינסטיטוציעס האָבן דאָרט געהאַט זייערע עקספּאָזיטורן (ביוראָען). די דירעקטאָרן אָדער זייערע פאַרטרעטער זיינען געזעסן טאָג און נאַכט ביי די טעלעפאָנען און געוואַרט, פון זייערע וואַרשעווער פאַרטרעטער, צו הערן די לעצטע ידיעות. די טעלעפאָנישע נאַכריכטן זיינען אין אָנהויב געווען ווי אומפאַרשטענדלעך און נעפּלעך, די אָדער יענע גאַס איז געוואָרן בלאָקירט, פון די דעכער אויף סמאָטשע און גאַוואָליפּקי שיסט מען מיט מאַשין-געווער, אַקציע אויף קינדער, אַקציע אויף זקנים, מען פירט צום „אומשלאַג-פּלאַץ”, מען פירט אַוועק אין בהמות-וואַגאָנען די יידן, און אין אַ פּאָר שעה אַרום קומען די וואַגאָנען ליידיקע צוריק. די ידיעות האָבן זיך אין אַ פאַרטרויערלעכער פאָרם שנעל פאַנאַנדערגעשפּרייט, צווישן דער גאַנצער באַפעלקערונג. פון די דירעקטאָרן צו זייערע פאַרטרעטער, פון די פאַרטרעטער צו די העכערע בערהאַנאַלן דאַן צו די טעגלעכע בערסאַנאַלן, און פון מויל צו מויל ביז דער גאַנצער געטאָ אָטוואָצק איז ווי עלעקטריזירט געוואָרן פון די ידיעות.

די 400 שווער-אַרבעטנדיקע יידן אין לאַגער קאַרטשעוו האָבן נישט געפּענט איינרייען אין אַנבליק פון דער אָנקומענדע גרויסע טראַגעדיע. דער פירער איבער דעם לאַגער, דער לייטער פון דער וואַסער-ווירטשאַפטס-אינספּעקציע, פראַנק, דער פלימעניק פון גענעראַל-גובערנאַטאָר איז געקומען אין לאַגער און האָט פאַרזיכערט, אַז די לאַגעריסטן מיט זייערע פאַמיליעס וועט גאָרנישט פּאַסירן. די פאַמיליעס פון די לאַגעריסטן זאָלן רעגיסטרירט ווערן, און אַלץ וועט זיין אין אָרדענונג. עס איז אַדורכגעפירט געוואָרן אַ רעגיסטראַציע אין לאַגער. יעדער איינער האָט אויפגעגעבן צו 6 ביז 8 פּערזאָן, מיינענדיק דערמיט צו ראַטעווען ווייטע פאַמיליע-מיטגלידער.

אין געטאָ איז געווען אַ פיבערהאַפטע פאַרבערייטונג פון איינאָרדענען שאָפּן. די יידישע פּאָליציי איז אַרומגעלאָפן איבער די וווינונגען, רעקווירירט און צוגענומען כאַליעס און פאַרשיידענע וואַש-געגעטן פאַר אַ וועשעריי, ניי-מאַשינען פאַר שניידעריי א. א. וו. אין דעם יידן-ראַט האָט מען אויפגענומען רעגיסטרירט לויט פאַרשיידענע פאַכן, דערביי האָט מען זיך באַנוצט מיט גרויסע פּראָטעקציעס און געצאָלט זאַגאַר קאָלאָסאַלע סומעס. אַ גרויסע באַרואיקונג האָט אַרויסגערופן דער פאַקט פון אָנקומען אַ וואַגאָן וועש צו וואַשן. די יידישע פירמע אַש האָט באַקומען אָן אויפטראָג אַדורכצופירן האַלץ-בוי אַרבעטן. עס האָט זיך אויסגערוכט, אַז אַ העלער שיין האָט אויפגעלויכטן אויף די פאַרהושטע פנימער פון די יידן אין אָטוואָצקער געטאָ.

אומגעריכט האָט ווי אַ דונער געטראָפן די ידיעה דעם 18 אויגוסט 1942, אַז בראַנדט, דער פירער פון די מאָרד-באַנדעס, וואָס פירט אַדורך די אויסזידלונג אין וואַרשע איז געקומען מיט אַ באַנדע אוקראַינער קיין אָטוואָצק. זיי זיינען צוגעפאָרן צו דעם יידן-ראַט אויף דער וואַרשעווסקע 5, גענומען דעם פּלאַן פון דעם געטאָ, אַ פּאַטש געגעבן אין געזיכט דעם פּרעזעס פון יידן-ראַט שמעון גורעוויטש און

אים געגעבן דעמיסיע, באשטימענדיק דעם פריערדיק־באקאנטן העלד, קאמענדאנט פון דער יידישער פאליציי, בערנארד קראנענבערג, אלס קאמענדאנט פון געטא. עס איז גלייך באקאנט געווארן צווישן דער באפעלקערונג, אז צומארגנס אין דער פרי, דעם 19 סעפטעמבער 1942, איז אן אפעל פון דער גאנצער פוילישער פאליציי און אן אפעל פון דער יידישער פאליציי אין געטא. מען האט געפילט אז דער באדן ברענט אונטער די פיס. מען האט אנגעהויבן צו פארשפרייטן פארשיידענע פאניק־קלאנגען. אן ערנסטער כאראקטער האט אנגענומען די ווערסיע, אז דער קור־געביט און דער מיטעלער געטא וועלן ווערן איבערגעזידלט אין דעם ערשטן געטא אין דעם שטעטעלע. די אטוואצקער יידן האבן די נאכט נישט געשלאפן. פון מיטעלן געטא און פון קור־געביט האט מען געהאלטן אין איין פאקן פעקלעך און איבערטראגן אין דעם שטעטעלע. אין שטעטעלע האט מען געמאכט פארשיידענע באהעלטענישן צו קענען זיך באהאלטן אין צייט פון געפאר.

עס איז געקומען דער טראגישער טאג, דער 19 סעפטעמבער 1942, די זון האט געשיינט, ווי יעדן טאג, אויפן הימל האבן שעמערירט די שטראלן פון דער זון, אבער קיין טרייסט און קיין האפענונגען פאר די יידן אין אטוואצקער געטא. 7 אזייגער אין דער פרי, זיינען אונטער דער אנפירונג פון בלוטיקן בראנדט אריינגעפארן לאסט־אויטאס מיט אוקראינער אין געטא און געעפנט א שיסעריי. אין די ערשטע מינוטן האט זיך בלוט געגאסן אויף די גאסן פון אטוואצקער געטא. די מחבלים זיינען גלייכצייטיק אריינגעפארן דורך אלע זייטן געטא, פון דער זייט — פון באזאר, ריכטונג בערקא־יאסעלעוויטשא־גאס, פון דער ווארשאווסקע גאס און ביי דער זשעראמסקעגא גאס. די גאנצע יידישע פאליציי מיט ב. קראנענבערג און זיין פארטרעטער הארי ערליך בראש זיינען מאביליזירט געווארן צו דער „היינליקער ארבעט" פון ארויסטרייבן אלע יידן פון די וווינונגען און זיי זאלן זיך פארזאמלען אויף דעם פלאץ פון דער גורנא־גאס, ביים באנהאף ווי געמיינע קנעכט, האט די יידישע פאליציי אויסגעפירט דעם באפעל פון די יידן־מערדער. איין טאג האט געדויערט די אקציע פון צונויפטרייבן די יידן פון אטוואצק צו דעם פלאץ ביים באנהאף.

אלס באווייז פון 100% אויספירונג פון באפעל צונויפצוטרייבן אלע יידן האט דער „העלד" בערנארד קראנענבערג געבראכט זיין טאטן.

צו דעם אומגליק איז דער טאג געווען א הייסער און א שיינער. די זון האט געשיינט אויפן הימל ווי עס וואלט גארנישט אויף דער ערד געשען. די פארשטאכטע פרויען, זקנים און קינדער האבן געבעטן וואסער צו באפייכטן די פארטריקנטע ליפן. דער רוף איז געווען אן אומזיסטער. די אוקראינישע פאליציאנטן און מערדער האבן פון אלע זייטן מערדערלעך געשלאגן, דערביי גערויבט, וואס זיי האבן נאר געקענט, ארויסרייסנדיק די קרושה־רינגלעך פון די פינגער. ווען די זון האט אנגעהויבן ביסלעכווייז צו פארשווינדן אויף מערב־זייט איז אנגעקומען א גרויסער לאנגער צוג מיט לאסט־וואגאנען, אוועקצופירן די אומגליקלעכע יידן דעם לעצטן וועג, צום

טראַגישן אָרט, ווו עס איז אויף א בעסטיאַלישן אופן אומגעבראַכט געוואָרן די גרעסטע מערהייט פונם יידישן פאָלק אין אייראָפּע. אין די וואַגאָנען איז אוממעגלעך געווען איינצושטייגן, ווייל עס איז געווען צו הויך. די אָנפירער פון דער טראַגישער מערדעריי האָבן ארויסגערופן פון די פארזאמלטע יידן א טישלער, ער זאָל מאַכן שטיגן צום איינשטייגן אין די וואַגאָנען. ווען די שטיגן זיינען פארטיק געוואָרן האָט זיך אָנגעהויבן דאָס איינלאָדענען די יידן אין די וואַגאָנען. אומגעריכט איז געשען פאָלגנדער אינצידענט. דער יידישער פּאָליציאַנט אברהם ווילענדאָרף, זענדיק די טראַגעדיע, וואָס שפּילט זיך אָפּ, האָט ער צו די פארזאמלטע ס. ס.=מערדער און אָנפירער פון יידישער פּאָליציי מיט דער גרעסטער פאראַכטונג און פארביטערונג א שליידער געטאָן זיין פּאָליציייאיש היטל, ארמבאַנד און פייפערל און איז אויך איינגעשטיגן אין דעם וואַגאָן צוזאמען מיט זיין פרוי און קינד.

אברהם ווילענדאָרף איז פאַר דער קריג געווען דער סעקרעטאַר פון פאַראיין פון גאַסטראָנאָמישע אַנגעשטעלטע, וועלכער איז געשטאַנען אונטער קאָמוניסטישן איינפלוס. אין קריגס=צייט איז פאַרשטענדלעך, דער פאַראיין געווען געשלאָסן און ער האָט זיך געמוזט ביטער מאַטערן כדי צו פאַרדינען אויף ברויט. ער האָט א געוויסע צייט געאַרבעט אַלס סאַניטאַר אין שפּיטאָל „זאַפּיעווקאַ” ווען די יידישע פּאָליציי איז געגרינדעט געוואָרן, איז ער אונטערן איינפלוס פון זיין שוואָגער, מ ל א ווי ן, אייגנטימער פון א ביבליאָטעק און שרייב=מאַטעריאַלן געשעפט אין אָטוואָצק, אַריינגעטרעטן אין דער פּאָליציי. בכדי זיך צו אָריענטירן אין דער סיטואַציע און אין נויטווענדיקן פאַל, צו שיצן די יידישע אינטערעסן די גאַנצע צייט, אַלס פּאָליציאַנט, האָט ער פאַרנומען אַן אַדמיניסטראַטיוון אַמט.

אין דער זעלבער צייט, ווען די טראַגישע בילדער האָבן זיך אָפּגעשפּילט אין די 3 מײַלן פון געטאָ, האָבן זיך אָפּגעשפּילט דאַנטעיאַנישע סצענעס אין די יידישע אינסטיטוציעס „זאַפּיעווקאַ” און „בריאות”. די אינסטיטוציעס זיינען מיט אַ צייט צוריק רעקווירירט געוואָרן דורך די ס. ס., און איבער די ביוראָען זיינען געהאָנגען די רעקוויזיציע=צעטלען. די פירער פון די אינסטיטוציעס זיינען געווען גענוי אינפאָרמירט וועגן די געשעענישן אין וואַרשע און האָבן זיך אָריענטירט אין דער טראַגעדיע, וואָס גרייט זיך אויף דער שטאָט אָטוואָצק.

דעם 18 אויגוסט 1942 אין די אָוונט=שעהן האָט די פרײַלין ד"ר לעווי. מען האָט איר גערופן ד"ר לעוויאַוונאַ, צוזאמען מיט דער פרוי ד"ר מאַשלאַנקאַ זיך געבאָדן, אָנגעטאָן ווייסע קליידער, זיך געלייגט אין די בעטן און באַגאַנגען זעלבסטמאָרד, דורך אַראָפּשלינגען ציאַנקאַלי. דאָס זעלבע האָט געמאַכט דער פּערסאָנאַלשעף פון „זאַפּיעווקאַ” וו. קויפמאַן. ווער עס האָט נאָר געהאַט א מעגלעכקייט איז אַנטלאָפן, וווהין ער האָט נאָר געקענט. שפּעט ביינאַכט איז אַוועק דער דירעקטאָר פון „זאַפּיעווקאַ” מיט זיין פרוי קיין מינסק=מאַזאָוויעצק. צווישן די פּערסאָנאַלן פון „זאַפּיעווקאַ” און „בריאות” איז אויסגעבראָכן אַ פּאַמאַטאַכע. די דירעקטאָרן און

די אנפירנדע פערזענלעכקייטן פון די אינסטיטוציעס, אדער זיי זיינען אנטלאָפן אדער באגאנגען זעלבסטמאָרד. א טייל סאניטארנס, אָריענטירנדיק זיך אין דער סיטואציע, האָבן פון לאנג געהאט זיך די האר פלענירט, בבדי זיי זאָלן האָבן אן ארויס אויסזען. אין דעם טראגישן מאָמענט זיינען זיי אויך אוועק זוכן א רואיק אָרט אין דער אַרישער געגנט.

מיטוואָך, דעם 19 אויגוסט 1942, ווען אין געטא האָט מען צונויפגעטריבן אלע יידן, האָבן זיך די ערשטע בלוטיקע סצענעס אָפגעשפילט אין דער „זאָפיוויקא". גלייך אין דער פרי האָבן די אוקראינישע ס.ס.-מקבלים די פערסאָנאַלן פון „בריאות" און „זאַפיוווקא" מיט די קראנקע צונויפגעטריבן צום ערשטן פּאווילאָן. דער אלטער ד"ר ראָס האָט פון זיין בעט ניט געוואָלט אויפשטיין, איז ער אין בעט דערשאָסן געווארן. אויפן פלאַץ אונטערן ערשטן פּאווילאָן זיינען דערשאָסן געווארן אלע קראנקע צוזאמען מיט די פערסאנאלן.

דעם 18 אויגוסט 1942 שפּעט ביינאכט זיינען די זעלבע ידיעות דערגאנגען צום אָטטאָצקער לאגער אין קארטשעוו. יעדע פּאר מינוט זיינען גאנצע גרופּן אוועק פון לאגער אין געטא, בבדי זיך צו דערוויסן, וואָס עס הערט זיך מיט זייערע נאָענטסטע. די נאכט איז כמעט דער גאנצער לאגער געווען אין דער שטאָט. יעדער איינער האָט געטאָן, וואָס ער האָט געקענט און געמיינט: אוועקגעשיקט זיינע נאָענטסטע פון געטא, אנדערע האָבן געמאכט באהעלטענישן, באגראָבן ווערטפולע זאכן אין דער ערד און אנדערע האָבן מיטגענומען פארשיידענע חפצים אין לאָגער אריין און נאָר אנדערע האָבן מיטגענומען זייערע משפּחות אין לאגער. אין טראגישן טאָג, מיטוואָך, דעם 19 אויגוסט 1942, ווען די אויסזידלונג איז פארגעקומען האָבן די אָטוואָצקער לאגעריסטן ניט געוואָלט גיין צו דער ארבעט און פארלאנגט פון וועלוול קאָלקאָוויטש, ער זאָל אינטערווענירן ביים קרייז-הויפטמאן וועגן דער געשאפענער לאגע. וועלוול קאלקאוויטש האָט זיך פארשטענדיקט טעלעפאָניש מיטן קרייז-הויפּטמאן ד"ר רופּרעכט און האָט באקומען דעם ענטפער. אז ער ווייסט פון גארנישט, און עס איז אוממעגלעך, אז אן זיין וויסן זאָל פאָרקומען אזעלכעס. די לאגעריסטן זיינען געווען אומצופרידן פון דעם ענטפער און דערפאר האָט קאָלקאָוויטש נאָך אַמאָל טעלעפאָנירט. דאָס מאָל האָט ער באקומען אן ענטפער פון קרייז-הויפּטמאן, אז ער ווייסט שוין יאָ וועגן דעם, וואָס עס קומט פאָר, אָבער ער האָט אויף דעם קיין איינפלוס, ווייל דאָס איז א זאָנדער-דינסט-גרופּע און באזיצט אן אייזערנעם באפעל דירעקט פון הימלער און קיינער פון די מאכט-אָרגאנען האָט איבער זיי גאָר ניט צו באפעלן אין צוזאמענהאנג דערמיט, וואָס ער פערזענלעך איז פאראינטערעסירט אין דער עקזיסטענץ פונם לאגער שיקט ער אַראָפּ דעם אינספּעקטאָר פראנק קיין אָטוואָצק. אזוי איז דאָס ווירקלעך געווען. דער אינספּעקטאָר פראנק איז געקומען קיין אָטוואָצק, אָבער ער האָט קיין איינפלוס ניט געהאט אויף די אנפירער פון די יידן-מערדער. ער איז געקומען אין לאגער און מען האָט פון אים פארלאנגט, אז ער זאָל זיין צוזאָג האלטן וועגן פארזיכערן דאָס לעבן פון די משפּחות

פון די לאגעריסטן. ער האט דערקלערט, אז בראנדט, דער פירער פון דער אויסזידלונג האט אויך דורכאויס פארלאנגט די 400 יידן פון דעם לאגער. נאך גרויסע באמיונגען איז אים געלונגען צו ווירקן, אז דער לאגער זאל בלייבן אומבארירט. צום לאגער מאר נישט צוקומען קיין איין נייע פערזאן, קיין איין פרוי מאר זיך נישט געפינען. אויב עס וועט פעסטגעשטעלט ווערן, אז אין לאגער געפינען זיך מער ווי 400 פערזאן וועלן אלע אויסגעזידלט אדער דערשאסן ווערן. די דערקלערונג האט געגעבן א קלאר בילד, וועגן דער יידישער טראגישער סיטואציע די לאגעריסטן האבן געמוזט אין זיך דערשטיקן די טרערן און גיין צו דער ארבעט, הגם יעדער איינער איז געווען גלייכגילטיק און אפאטיש געשטימט צום לעבן אין די געשאפענע באדינגונגען.

דעם 20 אויגוסט 1942 איז אנגעקומען אין לאגער א באפעל, אז עס זאל געשיקט ווערן א ספעציעלע גרופע צו דער ארבעט קיין אטוואצק. יעדן טאג אין דער פרי איז אונטער דער אנפירונג פון א יידישן פאליציאנט אוועקגעגאנגען א גרופע קיין אטוואצק אין דער „זאפיזשקא“. אראפצוטראגן די פאמידארן, וואס זיינען געפלאנצט געווארן דורך די קראנקע און פערסאנאל, אונטער דער אנפירונג פון יידישן אגראנאם ק ר ע ב ס. די פאמידארן זיינען געווען באשטימט פאר די קראנקע און פאר דעם פערסאנאל פון דער „זאפיזשקא“. די פארויסזעאונגען פון די פאמידאר-גערטעניש האט געזאלט באטרעפן 16.000 קג. צוזאמען מיט די צוגערויבטע לעבנס פון די יידישע קראנקע און אנגעשטעלטע האבן אויך די דייטשן צוגערויבט די פאמידארן און אלץ, וואס איז געוואקסן אויף דעם גרויסן פרוכטבארן, זארגפעלטיק באווירטשאפטן באדן אין „זאפיזשקא“. עס איז אויך יעדן טאג אוועקגעשיקט געווארן א גרופע פון עטלעכע צענדליק פערזאן, וואס האט זיך געמעלדעט אויף דער יידישער פאליציי ביי בערנארד קראנענבערג. די גרופע איז איינגעטיילט געווארן אין דריי סעקציעס. איינע איז אוועקגעשיקט געווארן אין דער „זאפיזשקא“ צום ערשטן פאווילאן צו באערדיקן די דערשאסענע קראנקע און פערסאנאל. די צווייטע אין מיטעלן געטא צו קלענערע ווילע, ווו עס זיינען באערדיקט געווארן די, וועלכע זיינען דערשאסן געווארן אין דער אומגעגנט פון מיטעלן געטא. די דריטע איז געשיקט געווארן אין דעם שטעטל צו באערדיקן די, וועלכע זיינען דערשאסן געווארן אין דער אומגעגנט פון דעם שטעטל.

נאך דעם טראגישן טאג פון 19 אויגוסט 1942 זיינען לעגאל געבליבן אין געטא די יידישע פאליציי און צוויי פרויען. די פרוי פון קאמענדאנט קראנענבערג און די פרוי פון זיין געהילף ערליך. יעדער געטראפענער ייד אין געטא איז געווארן באגלייט אויף דער יידישער פאליציי, און פון דארט זיינען יעדן טאג אוועקגעפירט געווארן גרופן צום דערשיסן. פון ארומיקער געגנט פון אטוואצקער געטא, האט מען געקענט זען פויערישע פורן מיט אנגערויבטע זאכן פון יידישן האב און גוטס. אויך די שטאטישע פוילישע באפעלקערונג איז נישט בייגעשטאנען דעם נסיון פון רויבן דאס יידישע פארמעגן.

די דייטשישע מאַכט האָט גלייך איינגעשטעלט בריגאַדעס, וואָס האָבן געזאַמלט פאַרשיידענע זאַכן פון די יידישע וווינונגען, דערביי האָבן זיי אויך געזוכט אין די פאַרשיידענע באַהעלטענישן, ווו יידן זיינען געווען באַהאַלטן. די „אידעאַלע״ פּלאַקן האָבן צוערשט באַרויבט די יידן, צוגענומען אַלע זייערע ווערטפולע זאַכן און דאַן אָנגעוויזן אויף דער קאָמענדאַנטור, אַז דאָ געפינען זיך יידן. די יידן זיינען גלייך אַרעסטירט און איינגעזעצט געוואָרן אין אַרעסט־הויז ביי דער יידישער פּאָליציי און צומאַרגנס, גרופּנווייז דערשאָסן געוואָרן.

דער אָטוואָצקער רב און אַ גאַנצע ריי חסידים זיינען געווען באַהאַלטן. נאָך אַ פּאָר טעג באַהעלטעניש האָבן זיי איינגעזען די צוועקלאָזיקייט פון ליידן הונגער און נויט, מאָראַלישע און פיזישע יסורים, האָבן זיי זיך דעמאָנסטראַטיוו אָנגעטאָן אין ווייסע קיטלען, קאַפּעלער אויף די קעפּ און איינגעהילט אין טליתים פרייוויליק זיך געמאָלדן אויף דער יידישער פּאָליציי צום דערשיסן.

צומאָרגנס ווי יעדן טאָג, איז געקומען דער שעף פון דער זשאַנדאַרמעריע, פון וואַרשעווער קרייז און האָט זיך ביי קראָנענבערגן געפרעגט וויפיל זיינען דאָ צום „אומלעגן״. ער האָט אים געמאָלדן די צאָל און געוויזן די קרבנות. ווען דער בלוטיקער ליפּשער האָט דערזען דעם רב מיט די צען יידן איינגעהילט אין די טליתים איז ער אויפגעשפּרונגען פון רציחה און אויסגעשריגן, „וואָס דעמאָנסטראַציעס וועט איר מיר דאָ מאַכן״, דערפאַר וועלן צוויי פּאָליציאַנטן דערשאָסן ווערן. קראָנענבערג, דער דינער פון דער דייטשישער מאַכט, האָט זיך באַמיט צו באַרואיקן ליפּשערן, איבערגעבנדיק אים אַ גרעסערן קוואַנטום גאָלד ער זאָל קיין פּאָליציאַנט נישט שיסן.

ליפּשער האָט דאָס גאָלד צוגענומען, ער האָט דאָס זייער אָפט געמאַכט און קיינעם פון די פּאָליציאַנטן נישט גערירט, ווייל ער האָט זיי באַטראַכט פאַר זיינע מענטשן. אַ לענגערע צייט האָבן געדויערט די טאָג־טעגלעכע דערשיסונגען, ביז דאָס געטאָ איז פולשטענדיק פון יידן פריי געוואָרן. עס איז נאָר געבליבן די יידישע פּאָליציי.

די אָנגעזעצטע געסט, וואָס זיינען געווען אין סאַנאַטאָריום „זאַפּיוואָקאַ״ זיינען כמעט אַלע אַנטלאָפן דעם 18. אויגוסט 1942. געבליבן איז נאָר דער באַקאַנטער רעדאַקטאָר פון דער ציוניסטישער צייטונג אין וואַרשע „היינט״ אַבּרהם איינהאָרן. ער האָט איינגעזען די צוועקלאָזיקייט פון אַנטלויפן, דעריבער איז ער אַוועק צו זיין פּערזענלעכן פריינט געסטרין, וואָס האָט געוווינט אין שטעטל אָטוואָצק. זעלבסט פּרעפּאַרירט אַ שטאַרקן גיפט־מיטל, האָבן אונטערגעצונדן דאָס הויז (אייגנטום פון געסטרין) און איינגענעמענדיק דעם גיפט, זיינען זיי אַריין אין ברענענדיקן הויז. קיינער האָט דאָס הויז נישט געלאָשן. די פלאַמען האָבן זיך פאַרשפּרייט אין ברענענדע צונגען. אין דער אומגעבונג האָט זיך פאַרשפּרייט דער קלאַנג, אַז דאָס געטאָ אָטוואָצק ברענט. אַבּרהם איינהאָרן, דער רעדאַקטאָר פון „היינט״ אין וואַרשע און זיין פריינט געסטרין, מאַגיסטער פאַרמאַציע האָבן נישט

געווארט ביז די נאצים וועלן זיי פארגאזן און דאן פארברענען, נאר אליין א סוף געמאַכט צו זייער לעבן.

אין דער אַרישער זייט אין אַטוואַצק האָבן געוווינט עטלעכע יידישע פאַרדינסטפולע דאָקטוירים, פאַך־ספּעציאַליסטן פון כירורגיע, לאַרינגאַלאָגיע און זיי האָבן באַדינט די פוילישע באַפעלקערונג און אויך די דייטשישע מאַכט־אָרגאַנען. אין אָנבליק פון דער גרויסער טראַגעדיע, זיינען זיי פון אַטוואַצק אַנטלאָפן. געבליבן איז נאָר איינער, וועלכער איז געווען בערוזענלער באַפריינדעט מיטן דייטשישן קאָמענדאַנט שליבט און האָט זיך געפילט זיכער, אַז מיט אים וועט גאָרנישט פּאַסירן. אין זיין גלויבן אין די דייטשן האָט ער זיך שנעל און ביטער אַנטוישט. דער זעלבער פריינט זיינער, דער דייטשישער קאָמענדאַנט, האָט פון אים אַלע דיפּלאָמען, דאָקומענטן און געלט צוגענומען, קאָנפיסקירט זיין וווינונג און אים, ווי ער שטייט און גייט אַוועקגעפירט אין לאַגער קאַרטשעוו.

דער נאָמען פון דעם דאָקטאָר איז יוליוש פּאָמפּער, איינער פון די גרעסטע כירורגן אין פוילן. אין דער קרינס־צייט איז ער געווען הויפּט־אָפּעראַטאָר אין קריגס־שפּיטאָל פון פוילישן מיליטער.

די יידישע פּאָליציי אין אַטוואַצק איז דורך דער דייטשישער מאַכט באַשטעטיקט געוואָרן ביי פאַרשיידענע אַרבעטן. די וויכטיקסטע אַרבעט איז געווען, דאָס היטן די מאַגאַזינען פון „זאַפּיוווקאַ און בריאות" און די אַפּטייקן. דעם ווערט פון די מעדיקאַמענטן אין דער „בריאות־אַפּטייק" האָט מען געשעצט אויף אַ פּאָר מיליאָן זלאָטעס. דאָס ניט אַ בילד, וואָס פאַר אַ פאַרמעגן איז דורך די דייטשן צוגערויבט געוואָרן אין דער „זאַפּיוווקאַ" און „בריאות".

נישט געקוקט אויף דעם פאַרבאָט, אַז יידן טאָרן נישט זיין אויף דער אַרישער זייט, זיינען דאָך אַ גרעסערע צאָל יידן אַנטלאָפן. די, וועלכע האָבן נישט געהאַט וווהין צו גיין, זיינען נעגאַנגען צום לאַגער פון די אַטוואַצקער יידן קיין קאַרטשעוו. זיי זיינען ביטער אַנטוישט געוואָרן פון דער אויפנאַמע פון לאַגער. ער איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכיקע דראָטן און ביים איינגאַנג זיינען געשטאַנען פּאָליציאַנטן און נישט אַריינגעלאָזט, ווייל אַזוי איז געווען דער „באַפעל". נישט געקוקט אויף דעם פאַרבאָט און אויף דעם „באַפעל", אַז ווער עס וועט זיך דערנענטערן צו ד דראָטן פון לאַגער וועט דערשאָסן ווערן און נישט געקוקט אויף דעם, וואָס דער פוילישער פּאָליציאַנט גורסקי און דער זשאַנדאַרם קוואַס זיינען אַרומגעלאָפן מיט אָנגעלאָדענע ביקסן, זיינען מאַנכע יידן אַריין אין לאַגער. צווישן אַנדערע, פּיראָוויטשעס פּוני, וואָס האָט זיך איבערגעטאָן אַלס מאַן און איז יעדן טאָג מיטגעגאַנגען צו דער אַרבעט. ביי דער אַרבעט פלעגט זי זיך אויסבאַהאַלטן אין די דערנעבנדיקע פעלדער אָדער סטאָדאָלעס פון נאַדבזשעזש.

א קליין, בלאָנד מיידעלע מיט אַן אַרישן אויסזען אין עלטער פון א 6—7 יאָר איז אומבאַמערקבאַר דורכן קאָרן צוגעקומען צו די דראָטן נעבן באַראַק פון אַמבולאַנס. זי האָט זיך געפרעגט, ווו איז פישל גאָלדבערג. ער איז מיין

ברודער, איך וויל מיט אײַך ריידן. אויף דער פראַגע, ווי אַזוי איז זי געקומען צום
לאַגער האָט זי געענטפערט: שוידערלעכע געשיכטע, וואָס האָט קיין גלייכן אין
דער וועלט אין אַ לעבן פון אַ 7—6 יאָריק קינד. זי האָט דערציילט, אַז צוזאַמען
מיט אַנדערע דערוואַקסענע עלטערע ייִדן, מענער און פרויען איז זי געווען באַ=
האַלטן אין אַ באַהעלטעניש אין געטאָ. מען האָט זייער באַהעלטעניש אַנטדעקט,
אַוועקגעפירט צו דער ייִדישער פּאָליציי און צוזאַמענגעבראַכט באַלד צו אַ גרויסן אויס=
געגראָבענעם גרוב. אין גרוב זיינען אויסגעלייגט געוואָרן ייִדן אין רייען מיט די
פּנימער צו דער ערד. די עס=עס=מענער זיינען דורכגעגאַנגען איבער דעם גרוב
און אין יעדן איינעם אַרייַנגעשאָסן אַ קויל אין קאָפּ אַרײַן. די דערשאָסענע זיינען
דאָן באַשיט געוואָרן מיט אַ שיכט זאַמד און ווידער איז אַ רייע ייִדן אויסגעלייגט
געוואָרן, דערשאָסן געוואָרן און ווידער באַשיט מיט אַ שיכט זאַמד. אַזוי זיינען גע=
ווען אויסגעלייגט אומגעציילטע רייען מיט קרבנות. אויך זי, די קליינע מלכה
גאָלדבערג, איז געווען אויסגעלייגט אין אַזאַ רייע און די קויל האָט איר אַנשטאָט
אין קאָפּ געטראָפן אין די לינקע האַנט. זי איז געלעגן אומבאַוועגלעך, סימולירט,
אַז זי איז טויט, נישט וויסנדיק אַליין, אויב זי לעבט. ווען די נאַצי=מערדער זיינען
אַוועק פון גרוב, האָט זי אָנגעהויבן ביסלעכווייז אַרויסצוקריכן פון דעם מאַסן=קבר
און האָט אָנגעהויבן צו לויפן צו זיך אין שטוב אַרײַן. פון דער האַנט האָט בלוט
געראָנען. די גלידער אַלע האָבן איר געבראָכן,דער קאָפּ האָט ווײ=געטאָן, די ליפּן
זיינען געווען פאַרטריקנט און פאַרשמאַכט פון דורשט און פון הונגער. זי האָט גע=
טרונקען אַ ביסל וואַסער, ווייל וואָס צו עסן איז אין שטוב נישט געווען. זי האָט
די גרויסע וווּנד אויף איר האַנט אַרומגעוואַשן מיט וואַסער און אַפּרייסנדיק אַ שטיקל
פון אַ ציך, אַרומגעוויקלט איר שמערצנדיקע וווּנד. יעצט איז זי געקומען צו איר
ברודער פישל גאָלדבערג און בעט מען זאָל איר מאַכן אַ פאַרבאַנד אויף דער האַנט
און געבן עפּעס צו עסן, ווייל שוין צוויי טעג איז פאַרביי, וואָס זי, איז אַנטלאָפן
פונם קבר. דער סאַניטאַר האָט איר וווּנדן ערפילט און יעדן טאָג איר געהייסן קו=
מען אויף אַ פאַרבאַנד. דאָס קליינע מיידעלע, מלכה גאָלדבערג, האָט זיך יעדן
טאָג אויסבאַהאַלטן צווישן די שטרוי=זעק פון די באַראַקן און געפירט אַ טראַגיש,
פּיינפול לעבן.

פון שעה צו שעה, איז געוואַקסן די צאָל פון די אַנטלאָפענע פון געטאָ, צווישן
אַנדערע אויך פרויען מיט קליינע זויגעוודיקע קינדערלעך אויף די הענט. די סכנה
איז געווען זייער גרויס, ווייל יעדע מינוט האָבן זיי געקענט דערשאָסן ווערן פון
דער דייטשישער זשאַנדאַרמעריע. זיי האָבן זיך געוואָלט אַרייַנרייסן אין דעם לאַגער,
אָבער די ייִדישע פּאָליציי האָט נישט אַרייַנגעלאָזט. אָט גרויזאַמסטן האָבן זיך צו
זיי באַצויגן די צוויי ייִדישע פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן געשטאַמט פון לאָדזש,
קראָנענבערגס געטרייע תלמידים, די צוויי ברידער גינצבורג. די פּאָליציאַנטן
גינצבורג האָבן אומברחמנותדיק מיט גומי=שטעקנס אין די הענט, אַוועקגעטריבן די
אומגליקלעכע קרבנות וויט, ווייט אַוועק פון די אַרומצוימונגען פון לאַגער.

אויפן פּאָליציי־רעוויר פון דער פּוילישער פּאָליציי, איז געווען אַ דינער וועלכן מען האָט גערופן „פּאַסטוך" און אויסוווּרף און דרעגנערראַט. ער האָט באַקומען דעם צוזאָג, אַז אויב ער וועט צושטעלן 30 יידן צום דערשיסן, וועט ער ווערן אַן אוניפאָרמירטער זשאַנדאַרם ביי דער דייטשישער מאַכט אין וואַרשעווער קרייז. ער, דער פּאַסטוך, האָט באַלייגט די מסירה, אַז געבן לאַגער געפינען זיך אַ גרעסערע צאָל יידן. עטלעכע באַוואָפנטע פּאָלקס־דייטשן האָבן געמאַכט אַן אַבלאַווע אויף דעם פעלד ביים לאַגער צונויפגעטריבן די אַלע יידן: מענער, פרויען און קינדער, אַ פּאָר צענטליק מעטער פון דער קאַרמשעווער מיל, און אַלעמען דערשאָסן. דער צופאַל האָט געוואָלט, אַז דעם זעלבן טאָג אין דער פרי, האָט איינער פון די ברידער פּאָליציאַנטן גינצבורג געזען דאָס מיידעלע מלכה׳לע נאָלדבערג אין באַראַק, האָט ער איר אַרויסגעטריבן פון לאַגער. צוזאַמען מיט די פיר צענטליק יידן איז דאָס מאָל אויך געפאַלן אַלס קרבן, דאָס טראַגישע קינד פון אָמוואָצקער גענטאַ מלכה׳לע נאָלדבערג.

די היגיענישע באַדינגונגען האָבן זיך וואָס אַמאָל פאַרערגערט. עס איז נישט געווען קיין וועשעריי, וווּ די וועש צו וואַשן. עס איז נישט געווען קיין באָד־אַנשטאַלט, ווי זיך צו באָדן. עס איז אויך נישט געווען קיין גענוגנדע צאָל לעבנסמיטל צום עסן די לאַנגעריסטן פאַרצווייפלטע, גירערנעשלאָגענע און פאַרביטערטע האָבן געמוזט שווער אַרבעטן, ליידן הונגער און נויט, אַרומגענאַנגען באָרוועס און נאַקעט, פאַרשמוציקטע און פאַרלייזיקטע. דאָס שלאָפן אין די באַראַקן איז געווען אומדערטרעגלעך. אין דער זעלבער צייט איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע אין פאַרשיידענע געביטן פון דער גענעראַל־גובערניע. נישט געקוקט אויף דעם, וואָס דאָרט זיינען שוין קיין יידן נישט געווען, דאָך האָט מען געוואָרפן די שולד אויף די יידן. די דייטשישע מאַכט האָט אָנגעהויבן צו זוכן אין די לאַגערן קראַנקע אויף טיפוס. יעדער, וואָס האָט געהאַט אַ העכערע טעמפּעראַטור איז באַטראַכט געוואָרן אַלס טיפוס־קראַנקער און גלייך דערשאָסן געוואָרן.

די יידישע פּאָליציי אין גענטאַ אָמוואָצק האָט אויסגעפירט פאַרשיידענע אַרבעטן פאַר דער דייטשישער מאַכט. דער אָמוואָצקער גענטאַ איז געווען וויסט און פּוסט און האָט אויסגעזען ווי אַ שרעקלעכע חורבה. דער פּוילישער מאַגיסטראַט האָט דורך ליקווידאַציע פאַרקויפט פאַרשיידענע הייזער פון יידישן באַזיץ צו פּוילישע פירמעס אָדער פּריוואַטע פּוילישע פּערזאָנען. אויפן גרונט פון די דייטשישע פאָרשריפטן איז דער פּוילישער מאַגיסטראַט געווען דער באַלעבאָס איבער די יידישע הייזער. די פירמעס און די פּערזאָנען האָבן געקויפט די הייזער פאַר אַ שפּאָט־ביליקן פּרייז. ניי האָבן פאַנאַנדערגענומען די הייזער און ווילעס צו פאַרברויכן דאָס בוי־מאַטעריאַל אויף אַנדערע ערטער און אויף אַנדערע פּלעצער. דעם עפּנטלעכן רויב האָט דער מאַגיסטראַט אָנגענומען אַ רעק־מאַנטל פון רעגולירן און פאַרברייטערן די גאַסן. דאָס איז געווען די באַגרינדונג פון צעשטערן פּראַכטפולע, פרישע הייזער און ווילעס.

דער רייכשישער קאָמענדאַנט פֿון דער שטאָט אָטוואָצק שליכט האָט איינגעזען, אַז די ייִדישע פּאָליציי איז איס שוין נישט נויטווענדיק. די מערהייט פֿון ווי האָט ער אַוועק־געשיקט אין אַ לאַגער קיין קאַרטשאָמין. דעם קאָמענדאַנט קראָנענבערג מיט זיין פֿרוי, זיין פֿאַרטרעטער עהרליך מיט זיין פֿרוי און דעם געוועזענעם פּרעזעס שמעון גורעוויטש האָט ער אַוועק־געשיקט קיין ווילאַנאָוו צו האָבן דעם אויפֿזיכט איבערן צענטראַל־מאַגאַזין פֿאַר די ייִדישע לאַגערן אין וואַרשעווער קרייז. די איבעריקע 10 פּאָליציאַנטן זיינען איבערגעשיקט געוואָרן אין דעם לאַגער קיין קאַרטשעוו. די געקומענע פּאָליציאַנטן קיין קאַרטשעוו זיינען מיט פֿאַרביטערונג און עקל אויפֿגענומען געוואָרן דורך די לאַגעריסטן. מען האָט אין זיי געזען די מיטהעלפֿער און דינער פֿון היטלעריסטישן רוצחים.

די פּאָליציאַנטן זיינען געקומען אין לאַגער מיט פֿיל געלט און גוטע קליידער, וואָס ווי האָבן צוגענומען אין די ליידיקע וווינונגען פֿון אָטוואָצק. זיי האָבן, אַ דאַנק די פּאָליציייִשע היטלען, געהאַט באַוועגונגס־פֿרייהייט פֿון אַרויסגיין פֿון דעם לאַגער און זיך איינקויפֿן לעבנסמיטל־פּראָדוקטן. זיי האָבן גוט אויסגעזען, גוט אָנגעטאָן און נאָך בעסער געגעסן, דערצו נישט געאַרבעט. אַנשטאָט זיי זאָלן מיטפֿילן מיט דער טראַגישער סיטואַציע פֿון זייערע פֿאָלקס־ברידער אין לאַגער, זיי מיטהעלפֿן אָדער אונטערשטיצן, האָבן זיי אומגעקערט די לאַגעריסטן געשלאָגן. דער הונגער האָט געמאַכט דאָס זייניקע. פֿיל פֿולשטענדיק ערשעפּטע יונגעלייט האָבן אויפֿגעהערט צו גיין צו דער אַרבעט, ווייל זיי זיינען נישט געווען אימשטאַנד צו גיין די 4 קמ. צו די אַרבעטס־פּלעצער. די אומגליקלעכע קרבנות זיינען געווען אונטער דער אויפֿזיכט פֿון די „גוטע ברידער גינצבורג". די ערשעפּטע האָבן געמוזט אויספֿירן פֿאַרשיידענע אַרבעטן פֿון רוימען די באַראַקן, ריינמאַכן דעם פּלאַץ פֿון לאַגער און ווען זיי האָבן זיך נישט געקענט שנעל באַוועגן האָבן די פּאָליציאַנטן גינצבורג זיי געשלאָגן. איין מאָל האָט אַזאַ סצענע צוגעזען דער דאָקטאָר פּאָמפּער, וועלכער איז געווען הויפּט־דאָקטאָר פֿון אַלע ייִדישע לאַגערן אין וואַרשעווער קרייז. עס איז צוליב דעם געקומען צו אַ גרויסע אַוואַנטורע. דער דאָקטאָר פּאָמפּער האָט געהאַלטן די באַציִונג פֿון די גינצבורגס צו די פֿיזיש־ערשעפּטע אַלס אַ פֿאַרברעכערישע און נאָר צוליבן שלאָגן וועלן זיי שטאַרבן. די גינצבורגס האָבן דערקלערט, אויב זיי זיינען קראַנק, זאָל דער דאָקטאָר זיי געבן באַפֿרייונגס־שיינען פֿון דער אַרבעט. אויב זיי האָבן קיין באַפֿרייונגס־שיינען פֿון דער אַרבעט מוזן זיי אַרבעטן. דער דאָקטאָר פּאָמפּער האָט דערקלערט, אַז זיי זיינען נישט קיין קראַנקע, ווי האָבן נישט קיין טעמפּעראַטור און ער קען פֿאַר זיי נישט אויסשטעלן קיין באַפֿרייונגס־שיינען פֿון דער אַרבעט, ווייל ליבשער קען קומען און זיי דערשיסן. זייער אומפֿעאיקייט צו דער אַרבעט איז אין רעזולטאַט פֿון לאַנג־דויערנדן הונגער און שווערע אַרבעט.

אין די צייטונגען האָבן זיך באַוויזן ידיעות און אַמטלעכע באַקאַנטמאַכונגען, אַז עס ווערן געשאַפֿן נייע געטאָס, אַלע ייִדן וואָס געפֿינען זיך אין דער אַרישער

זייט זאָלן קומען אין די געטאָס, זיי וועלן אַרבעטן, ווערן פאַרפלעגט און באַטראַכט ווערן אַלס פּראָדוקטיווע מענטשן.

די באַקאַנטמאַכונגען זיינען צווייִדייטיק אינטערפּרעטירט געוואָרן. די ערשטע מיינונג איז געווען, אַז אונטערן איינפלוס פון אינטערנאַציאָנאַלן רויטן קרייץ אין דער שווייץ און אונטערן איינפלוס פון די אינטעלעקטואַליסטן אין דייטשלאַנד איז געקומען צו אַן ענדערונג אין דער יידן־פראַגע. די דייטשישע מאַכט וויל פאַרדעקן פאַר דער וועלט אירע אָפּגעטוענע גרוילטאַטן און מאַכט באַקאַנט, אַז יידן זיינען דאָ עס זיינען דאָ געטאָס, אַלץ איז אין אָרדענונג און עס האָט גאָרנישט פּאַסירט. אויב עס זיינען אומגעקומען א גרעסערע צאָל יידן, איז דאָס א נאַטירלעכע קריגס־דערשיינונג, טיפוס, הונגער א. א. וו.. די צווייטע מיינונג איז געווען, אַז די דייטשישע מאַכט וויל אַרייננאַרן אין די געטאָס דאָס ביסל איבערגעבליבענע יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דער אַרישער זייט און אין די וועלדער, בכדי זיי אויסצומאָרדן. צום באַדויערן האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, אַז די צווייטע מיינונג האָט מיט א געזונטן חוש אָפּגעשאַצט די לאַגע. אויך דאָס מאָל האָט זיך באַשטעטיקט דער פאַקט, אַז אָפּנאַרעריי און פאַרברעכן איז דער יסוד פון דער דייטשישער אָקופּאַציע־פּאָליטיק.

דער לאַגער אין קאַרטשעוו האָט זיך באַשעפטיקט מיט וואַסער־ווירטשאַפט־אַרבעטן און צוליב דעם, וואָס אין הערבסט איז אוממעגלעך די אַרבעטן ווייטער צו פירן האָט זיך פאַרשפּרייט א קלאַנג, אַז דער לאַגער וועט איבערגעזידלט ווערן קיין וואַרשע. די ידיעה האָט זיך באַשטעטיקט און אויף דעם ערשטן דעצעמבער 1942 איז באַשטימט געוואָרן די איבערזידלונג. דער לאַגער־אָנפירער וועלוול קאַלקאָוויטש האָט איינגעזען, אַז עס איז שלעכט, האָט ער אָנגעהויבן צו אינטערווענירן ביים אינספּעקטאָר פראַנק, אַז ער זאָל דעם לאַגער נישט פולשטענדיק אויפלייזן נאָר איבערלאָזן א געוויסע צאָל יידן, וואָס זאָלן האָבן דעם אויפזיכט איבערן לאַגער און פאַרבאַרייטן די אַרבעט צום קומענדן סעזאָן. דער אינספּעקטאָר פראַנק האָט איינגעשטימט מיט דעם פאָרשלאַג און באַשלאָסן, אַז 40 יידן בלייבן און וועלן באַשעפטיקט זיין ביי בויען בריקן און ביים פאַרזיכערן דעם ווייסל־אויסגוס.

פיל לאַגעריסטן זיינען דאַן אַנטלאָפן אין פאַרשיידענע ריכטונגען צו פּויערים אָדער אין די וועלדער. זיי האָבן נישט געוואָלט איבערגעזידלט ווערן קיין וואַרשע. עס איז אויך געווען אַן אומגעקערטע דערשיינונג. עס זיינען געקומען אַזעלכע, וואָס זיינען געווען אויף דער אַרישער זייט באַהאַלטן ביי פּאָלאַקן, דאָס געלט איז זיי אויסגעגאַנגען און האָבן נישט געקענט לענגער זיין ביי די „פּוילישע גוטע ברודער“, ווייל מען האָט זיי געדראָט מיט איבערגעבן אין די הענט פון דער פּאָליציי אָדער זשאַנדאַרמעריע. נישט האָבנדיק קיין אַנדערן אויסוועג, זיינען זיי געקומען אין לאַגער אַריין, בכדי איבערגעשיקט צו ווערן קיין וואַרשע.

דעם 1. דעצעמבער איז געקומען דער שעף פון דער זשאַנדאַרמעריע ליפּשער מיט דייטשישע זשאַנדאַרן און פּוילישע פּאָליציי איבערצוזידלען דעם לאַגער פון קאַר־

טשעוו קיין ווארשע. עס איז אדורכגעפירט געווארן א פערזענלעכע רעוויזיע ביי אלע לאגעריסטן, און אלע ווערטפולע קעגנשטאנדן און וואלוטע איז ביי זיי צוגענומען געווארן. די לעצטע יידישע פּאליציאנטן, וואס זיינען געווען באשעפטיקט אין דער „זאפּיגווקא" און „בריאות" זיינען געבראכט געווארן אין דעם לאגער, זיי זאלן אויך איבערגעזידלט ווערן. עס זיינען געווען א 20 לאגעריסטן, וואס זיינען נישט אימשטאנד געווען זיך צו שטעלן צום אפּעל צוליב פולשטענדיקער פיזישער ערשעפּונג. אויפן גאנצן אפּעל פון ליפּשער זיינען זיי איבערגעפירט געווארן אויף צוויי פורידישע וואגנס, וועלכע זיינען צוגעשטעלט געווארן דורך דער פּוילישער גמינע. זיי האבן געזאלט אין א ספּעציעלן וואגאן פארן קיין ווארשע אין שפּיטאל. אין דער ווירקלעכקייט זיינען זיי אונטער אן עסקאָרטע פון זשאנדארן צוגעפארן צום נאענטסטן וועלדל אין קארטשעוו און זיי זיינען דערשאסן געווארן. אלע לאגעריסטן זיינען אין געשלאסענע רייען צו פיר פערזאן אין איין ריי אונטער דער עסקאָרטע פו זשאנדארן און יידישע פּאליציי אפּמארשירט צו דער קליינער אייזנבאן (קאלייקע) און אוועקגעפארן קיין ווארשע אין געטא. דער יידן־ראט פון ווארשעווער געטא איז געווען פארשטענדיקט פון זייער אנקומען און צוגעטיילט פאר זיי ספּעציעלע הייזער אויף מילע און זאמענהאף־גאס. די גרעסטע טייל פון די אַטוואצקער. לאגעריסטן פון קארטשעוו זייען אין ווארשעווער געטא קראנק געווארן אויף טיפוס און אנדערע פארשיידענע קראנקייטן. פיל פון זיי זיינען געשטארבן מיט א נאטירלעכן טויט צוליב עפּידעמישע קראנקייטן, און די איבעריקע זיינען געפאלן אין קאמף אין אויפשטאנד.

אין לאגער קארטשעוו זיינען געבליבן 40 יידן. די שטימונג איז געווען זייער א נעדריקטע. מען האט פראבירט צו זוכן ידיעות, וואס זאלן קענען געבן א געוויסע טרייסט. עס איז אנגעקניפּט געווארן באציונגען מיט דער אונטערגרונט־באוועגונג און כמעט אלע אומלעגאלע אויסגאבן זיינען געווען אין לאגער. מיט א פארכאפּטן אָטעם האט מען געלייענט די ביולעטינען פון די לינקע ריכטונגען, זייער אפט זיינען געווען ידיעות גוטע און זייער אפט שלעכטע, ווייל זיי האבן מיטגעטיילט וועגן סוקצעסן פון דער דייטשישער מאכט אויפן מזרח־פראנט. אין די אומלעגאלע צייטונגען און ראדיא־ביולעטינען האט מען זייער אפט געפונען טרייסט־ווערטער פאר א שנעלע דערלייזונג, אז דער נאצי־רעושים וועט סוף כל סוף פאלן און ליידן א צעשמעטערנדע מפּלה. צווישן די אומלעגאלע אויסגאבן איז געווען א כאראקטעריסטישער ביולעטין, ארויסגעגעבן דורך די פּוילישע נאציאנאליסטן, ווארשיינלעך דורך די ענדעקעס אדער אנדערע שווארצע קרייזן. אין דעם פּראָגראמאטישן ארטיקל פון דעם „אומלעגאלן ביולעטין" איז געווען געשריבן פאלגנדעס: „די פּוילישע געזעלשאפט איז פאראינטערעסירט אין קאמף פארן פארניכטן די באלשעוויקעס און די יידן. מיט דער דייטשישער מאכט וועלן מיר אדורכקומען". נאכן איבערלייענען אזא „מאניפעסט" איז ווירקלעך געווארן פינצטער אויפן הארצן. פון דעם ארטיקל האט מען זיך דערוווּסט, ווער עס זיינען די נאציאנאלע עלעמענטן אין פּוילן. וואס פאר א האפענונגען קענען די יידן האבן צו דער פּוילישער געזעלשאפט.

די 40 פערזאָנען אין לאַגער האָבן זיך געפילט אימזיכער. עס איז געווען אַ שטענדיקע באַוועגונג. אַ טייל זיינען אַנטלאָפן און אַנדערע ערשאָפטע און קראַנקע פון פאַרשיידענע בונקערס זיינען אָנגעקומען. די אָנגעקומענע זיינען כמעט אַלע קראַנק געווען אויף טיפוס. די דערשיינונג פון טיפוס⸗קראַנקע אין לאַגער איז געהאַלטן געוואָרן אין געהיים פאַר דער דייטשישער מאַכט, ווייל דאָס האָט געקאָנט פאַראורזאַכן אַז אַלע זאָלן דערשאָסן ווערן. דער צופאַל האָט געוואָלט, אַז אין קאַרמשעוו איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס⸗עפּידעמיע ביי דער פּוילישער באַפעלקערונג. עס זיינען געווען 3 פאַלן פון טיפוס אויך דער זעלבער גאַס, פון לאַגער.

די סיטואַציע אין לאַגער איז געוואָרן צוליב דעם זייער ערנסט. יעדן פאַרטאָג האָט מען די קראַנקע באַהאַלטן אין דעם קאַרטאָפל⸗קעלער און ביינאַכט אַרויסגענומען. עס איז געקומען דער קרייז⸗דאָקטאָר סטעפאַן מאַלטשעווסקי און האָט אַדורכגעפירט אַ היגיענישע אונטערזוכונג. ער האָט פעסטגעשטעלט, אַז לייז זיינען דאָ אָבער קיין טיפוס⸗קראַנקע זיינען נישטאָ. אויף זיין פאָרשלאָג זיינען די לאַגעריסטן אַוועקגעפירט געוואָרן קיין פאַלעניץ צום באָדן און דעזינפעקציאָנירן. זייער אָפּט זיינען געקומען זשאַנדאַרן זוכן קראַנקע צום דערשיסן. די קראַנקע זיינען געווען שטענדיק באַהאַלטן און מען האָט זיי נישט געפונען. ווען זיי זיינען געזונט געוואָרן זיינען זיי צוריקגעגאַנגען אין זייערע בונקער⸗באַהעלטעניש.

פון לאַגער זיינען אַנטלאָפן צוויי יונגעליים, פליישערס פון פאַך. די ערשטע פּאַטראָלע, וואָס זיי האָבן געטראָפן אויפן וועג האָבן זיי אַנטוואַפנט, צוגענומען די מונדירן, מיטן געווער אין זיי דערשאָסן, נקמה⸗נעמענדיק פאַר דעם פאַרגאָסענעם יידישן בלוט. אין די ערטער, וווּ זיי האָבן זיך באַוויזן, האָט אַ שרעק באַהערשט די פּויערישע באַפעלקערונג, פּוילישע פּאָליציי און זעלבסט די דייטשישע פּאָסטנס. מען האָט זיי נישט געקענט דערקענען, ווייל זיי זיינען געווען אין זשאַנדאַרן⸗אוניפאָרמען. אין דער זעלבער צייט איז זיך פאַרלאָפן אויך פאָלגנדע געשיכטע. אין דער אַרמשאַפט קאַרמשעוו, ווו דער לאַגער איז געווען, איז פאָרגעקומען אַ באַוואַפנטער איבערפאַל. די דייטשישע אויספאָרשונגס⸗מאַכט האָט אויפן גרונט פון פּוילישע עדות פעסטגעשטעלט, אַז דעם אָנפאַל האָבן אויסגעפירט ציגיינער. עס איז אויך אָנגעגעבן געוואָרן, אַז אין שניי זיינען געווען טריט⸗צייכנס, וואָס האָבן געפירט צום יידישן לאַגער. ליפּשער איז אָראָפּגעקומען מיט דער זשאַנדאַרמעריי צו ליקווידירן די ציגיינער. עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ פאָרמעלע שלאַכט צווישן די זשאַנדאַרמעריי און ציגיינער. די ציגיינער⸗קאָלאָניע אין קאַרמשעוו אין אַ צאָל פון אומגעפער 50 פּערזאָן, דערזעענדיק די זשאַנדאַרן און אָריענטירנדיק זיך גענוי אין דער לאַגע, האָבן גענומען אַ שיסעריי. ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן זיינען די ציגיינער געווען באַוואָפנט מיט קורצע און לאַנג געווער. זיי האָבן געפירט דעם קאַמף ביז צו דער לעצטער קויל. די דייטשישע זשאַנדאַרמעריי האָט דאַמאָלס גרויסע פאַרלוסטן געהאַט, און די ציגיינער⸗קאָלאָניע איז אויסגעמאָרדעט געוואָרן. עטלעכע ציגיינער זיינען אַנטלאָפן און די „פּוילישע פריינט” האָבן גלייך געמאָלדן אויפן פּאָליציי⸗רעוויר ווו זיי זיינען.

זשאַנדאַרן זיינען געקומען און זיי דערשאָסן ביי דער מיל אין קאַרמשעוו, אויפן געלבן אָרט, וווּ די ייִדן אין חדש סעפּטעמבער 1942.

אין דער זעלבער צייט איז פאַרגעקומען דער ערשטער ווידערשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ. דאָס איז געווען דעם 17 יאַנואַר 1943. עס האָבן זיך פאַרשפּרייט ווערסיעס, אַז דער לאַגער קאַרמשעוו וועט ליקווידירט ווערן, נישט דורך איבערזידלונג נאָר דורך דערשיסן אַלע אויפן אָרט. אַלע האָבן געגלייבט אין דער ווערסיע און זיך פאַרבערייט צום אַנטלויפן. די דראָטן אַרום דעם לאַגער זיינען אין פיל ערטער איבערגעשניטן געוואָרן דורך די לאַגעריסטן, צו קענען אין נויטיקן פאַל אַנטלויפן. וועגן שטעלן אַ ווידערשטאַנד איז נישט געווען קיין מעגלעכקייט, צוליב דעם, ווייל אין לאַגער איז געווען איין רעוואָלווער. יעדן טאָג איז דער לאַגער „שימערער" געוואָרן. יעדן טאָג זיינען אַנדערע אַנטלאָפן. מען האָט געהאַלטן נאַכט־וואַכע, כּדי דער וואַכטמאַן זאָל קענען אַלאַרמירן אַלע לאַגעריסטן אין פאַל ווען די זשאַנדאַרן־איינמאַס וועלן קומען. די צאָל לאַגעריסטן האָט זיך אויף אַזוי־פיל פאַרקלענערט, אַז עס איז נישט געווען מיט וועמען צו גיין צו דער אַרבעט.

די קליינע צאָל איבערגעבליבענע אין לאַגער האָבן געפילט, אַז דער באָדן ברענט אונטער די פיס. די איינציקע פאַרבינדונג איז געווען מיטן פּוילישן פּאָליציאַנט קאָוואַלטשיק און מיט זיינע צוויי זין, וואָס האָבן געהערט צו דער אונטערגרונט־באַוועגונג. ווי האָבן צוגעשטעלט די אומלעגאַלע צייטונגען און אויך די ידיעות וועגן גורל פון לאַגער.

זיי האָבן אויך פאַרשטענדיקט וועגן דעם, אַז עס קומען די זשאַנדאַרן צו דערשיסן די אַמוואַצקער לאַנדסלייט פון קאַרמשעווער לאַגער. אויפן גרונד פון דער ידיעה זיינען די קאַרמשעווער לאַגעריסטן אין קרימישן מאָמענט, דעם 7־טן מאַי 1943 אַנטלאָפן, אויסבאַהאַלטנדיק זיך אין די וועלדער און ביי די פּויערים אין נאַרבזשעזש.

די זשאַנדאַרן האָבן אַרומגערינגלט דעם לאַגער מיט מאַשין־געווער גרייט צו שיסן. זיי האָבן זיך אַנטוישט, ווייל קיינער איז דאָרט נישט געווען. אין צוויי טעג אַרום זיינען זיי ווידער געקומען און געמאַכט אַ שטרענגע אָבלאַווע אין די אַרומיקע דערפער, אויפפאָדערנדיק די פּויערים זיי זאָלן אַרויסגעבן די באַהאַלטענע ייִדן. אויב זיי וועלן ביי וועמען געפונען אַ ייִד, וועלן זיי דאָס גאַנצע דאָרף פאַרניכטן. די פּויערים האָבן אַרויסגעגעבן 12 באַהאַלטענע ייִדן, וועלכע זיינען גלייך אויפן אָרט אין נאַרבזשעזש דערשאָסן געוואָרן. די איבעריקע זיינען פאַרשוווּנדן געוואָרן.

נאָר יחידים זיינען געבליבן ביים לעבן פון קאַרמשעווער לאַגער און פון די איבערגעבליבענע קיין וואַרשע. די איצט לעבנדע אַמוואַצקער לאַנדסלייט זיינען אין דער קריגס־צייט געווען אין ראַטן־פאַרבאַנד, און אויסגעמיטן די נאַצי־פאַרניכטונג.

דער „בלומיקער הונט" ליפּשער, דער שעף פון דער זשאַנדאַרמעריע אין וואַרשעווער קרייז, וועלכער האָט דירעקט און אומדירעקט אויסגעמאָרדעט די ייִדישע באַפעלקערונג פון אַמוואַצק און פון לאַגער קאַרמשעוו, איז נאָך דער באַפרייאונג דערקענט געוואָרן דורך מענדל אַש און איז דורך דער פּוילישער מאַכט דערשאָסן

געוואָרן. דער גובערנאַטאָר פישער, וועלכער איז געווען די צווייטע האַנט פון גענע־ראַל־גובערנאַטאָר פראַנק איז דורך דער אַמעריקאַנישער מיליטער־רעגירונג אין דייטשלאַנד מיט נאָך א גרעסערע צאָל פאַרברעכער איבערגעשיקט געוואָרן קיין פוילן צו שטעלן פאַרן געריכט. ער איז דאָרט פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט דורך הענגען. עס איז וואַרשיינלעך, אַז דער קרייז־הויפּטמאַן ד"ר רופּרעכט האָט אויך באַצאָלט מיטן לעבן פאַר זיינע מאַסן־מערדערייען.

אין דעם אַלגעמיינעם חורבן פון דעם אייראָפּעאישן ייִדנטום האָט די שטאָט אַמואַצק בייגעטראָגן 16.000 קרבנות.

פ א ל ע נ י ץ

בשכנות מיט אָטוואָצק, געפינט זיך דאָס שטעטעלע פאַלעניץ. צוליב איר נאָענטקייט פון אָטוואָצק, 8 קמ., האָט זי אויך געשפּילט די ראָלע פון אַ קור-אָרט. די יידישע באַפעלקערונג האָט געציילט 6000 נפשות.

די הויפּט-באַשעפטיקונג פון די איינוווינער איז געווען דאָס באַדינען די קור-געסט. די האַנדלאָווע-גאַס איז געווען דער האַנדלס-צענטער און עס איז אויך געווען אַ באַזאַר. אין דער שטאָט איז געווען אַ מאַרקפּלאַץ, וואָס האָט געהערט צו ראובן גייווערט און האָט באַשעפטיקט ביי אַ הונדערט אַרבעטער. גרויסע פאַבריקן זיינען נישט געווען, דאַקעגן זיינען געווען קליינע האַנטווערקער און כאַלופּניקעס, כמעט פון אַלע פאַכן, וואָס האָבן באַקומען פון וואַרשעווער גרויסע סוחרים סחורה און זיי האָבן אויסגעאַרבעט פאַרשיידענע זאַכן.

זומער איז געווען אַ גרויסע באַוועגונג. יידן זיינען געקומען אויף „דאַטשע", און די איינגעזעסענע איינוווינער האָבן געהאַט פּרנסה פון די זומער-חדשים אויף אַ גאַנץ יאָר. ווינטער זיינען פיל ווילעס געשטאַנען ליידיק, דאָס האָבן אויסגענוצט די אָרעמע באַפעלקערונג, וואָס איז עקסמיסירט געוואָרן פון די דירות אין וואַרשע און זיך אַריבערגעצויגן קיין פאַלעניץ.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן איז געווען שטאַרק אַנטוויקלט. עס האָבן עקזיסטירט אַלע פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס און אויך פּראָפעסיאָנעלע פאַראייניגן. צוליב דער נאָענטקייט פון דער רעזידענץ, איז דאָס גאַנצע געזעלשאַפטלעכע לעבן געווען פאַרבונדן מיט וואַרשע.

פאַלעניץ איז פאַר זיך געווען אַ שטעטל און געהאַט אַלע אירע איינריכטונגען, ווי בית-המדרש, שול, מקווה, שעכט-הויז, ישיבה, חדרים און ועל כלם אַ קהילה. דער פּרעזעס פון דער קהילה איז געווען ר' חיים-יאָסל פרידמאַן, אַ ייד אַ הדרת-פּנים, אַ בעל פּרנסה, איינגעשטימער פון אַ גרויס געשעפט פון בוי-האָלץ. דער רב, איז געווען אַ תלמיד-חכם, מיטן נאָמען פינקלשטיין.

די קינדער האָבן זיך געלערנט אין די פּאָוושעכנע שולן. (רעגירונגס-שולן) מיט פּויליש אַלס אונטעררריכטס-שפּראַך. די, וואָס האָבן געענדיקט די שולן און געוואָלט זיך ווייטער לערנען אין גימנאַזיום, האָבן געמוזט פאָרן קיין וואַרשע.

די פּרעסע האָט אויך געשפּילט א גרויסע ראָלע. אַלע וואַרשעווער צייטונגען זיינען אין אַ גרעסערע צאָל עקזעמפּלאַרן פאַרשפּרייט געוואָרן, דערצו זיינען אויך געווען ביבליאָטעקן און לעזע־זאַלן, ביי די אָרגאַניזאַציעס.

אין אויגוסט 1939 איז אויסגעבראָכן א פּאַנישע שטימונג צוליב די קלאַנגען פון קריג. די געסט זיינען שנעל אַוועקגעפאָרן, אַ טייל פון דער יוגנט איז מאָביליזירט געוואָרן און שוין דעם 9 סעפּטעמבער 1939 זיינען די דייטשן אריינגעקומען און אונטערגעצונדן דעם יידישן האַנדלס־צענטער, די האַנדלאָווע גאַס.

אויפן באַפעל פון דער דייטשישער מאַכט האָט זיך געבילדעט א יידן־ראַט אין אַלס פּרעזעסן זיינען באַשטימט געוואָרן צוקערמאַן, אַן אַסימילאַטאָר, פאַר דער קריג איז ער געווען אומבאַקאַנט און נישט געשפּילט קיין שום ראָלע אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, ווי אויך דינסטמאַן, געהאַט א בימע־שריפט־ביוראָ.

נאָך א פּאָר וואָכן אַמטירן איז געקומען די זשאַנדאַרמערי זיי אַוועקגענומען און דערשאָסן. דאָס איז געווען צוליב א מסירה פון פאָלקס־דייטש בובהאָלץ. די מסירה איז געווען פאָלגנדע: ווען די דייטש־פּוילישע קריג איז אויסגעבראָכן איז אין פּאַלעניץ, ווי אין אַלע אַנדערע שטעט אנגעשטאַנען א פאָלקס־מיליץ, צו וועלכע עס האָבן געהערט צוקערמאַן און דינסטמאַן. נעבן פּאַלעניץ אין אַלעקסאַנדראָוו איז געווען א דייטשישע קאָלאָניע, וווּ עס האָבן געוווינט 100 פאָלקס־דייטשן. די פאָלקס־דייטשן האָבן זיך נישט געוואָלט צופּאַסן צו די פאַראָרדענונגען פון דעם פאָלקס־שוץ, צוליב דעם איז געקומען צו געשלעגן. דאָס איז געווען די סיבה פון דערשיסן די פּרעזעסן צוקערמאַן און דינסטמאַן.

עס איז באַשטימט געוואָרן א נייער יידן־ראַט. פּרעזעס איז געווען עליאַש פּינקעל, א גוף־באַניצער נעבן מיערזעשין און נאָכער איז פּרעזעס געווען שאַנצער פון לאָדזש. אויך די יידישע פּאָליציי איז באַשטאַנען כמעט פון לאָדזשער יידן. די פּאָליציי־קאָמענדאַנטן זיינען געווען שיקער און זשימנאַוואָרא. ביידע פון לאָדזש. די צאָל פּאָליציאַנטן איז געווען 15—20. צווישן זיי זיינען אויך געווען דייטשישע יידן, וואָס זיינען נאָך דער אויסזידלונג פון דייטשלאַנד געקומען קיין פּאַלעניץ.

דאָס געטאָ איז איינגעאָרדנט געוואָרן אויף דער לינקער זייט פון פּאַלעניץ, אויף דער זייט, וווּ עס האָט זיך געפונען די מעדעם־סאַנאַטאָריום אין מיעדזעשין. פּאַלעניץ איז געווען פאַראייניקט מיטן געטאָ מיעדזעשין. אויף דער רעכטער זייט פון פּאַלעניץ און מיעדזעשין איז געווען די אַרישע זייט, און דאָרט האָבן יידן נישט געטאָרט וווינען.

מיטן איינפירן דאָס געטאָ האָבן זיך איבערגעריסן אַלע קוואַלן פון פּרנסה פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. די האַנטווערקער האָבן נישט געהאַט קיין אַרבעט, ווייל די פאַרבינדונגען מיט וואַרשע זיינען איבערגעריסן געוואָרן, און אין אַלגעמיין אין אָפּגעשטאָרבן דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן און ווען דאַטשע־געסט איז נישט געווען צו טרוימען.

די יידישע איינוווינער האָבן זיך אַריבערגעוואָרפן אויף אַן אַנדער געביט צום

באַקן ברויט. פּאָלאַקן האָבן צוגעשטעלט אין געהיים מעל צום באַקן און נאָכער גענומען דאָס ברויט אַוועקגעפירט קיין וואַרשע, מאַכנדיק דערביי גוטע געשעפטן.

די פרוי נייווערט האָט אָרגאַניזירט אַ יתומים־הויז און אַ קיך, וואָס האָט געקאָכט מיטאָגן פאַר דער נויטליידנדער באַפעלקערונג, דערביי האָט זי אַליין פינאַנסירט.

דער מוסטער קינדער־אַנשטאַלט אויפן נאָמען פון „מעדעם", וואָס האָט געהאַט אַ רום אין דער גאַנצער וועלט איז געווען אין אַ קאַטאַסטראָפאַלע לאַגע. די דערציער זיינען מערסטנטייל אַנטלאָפן אויף די רוסישע געביטן, ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן, און עס האָט געדראָט, אַז די קינדער זאָלן אויסשטאַרבן פון הונגער. די נאָבעלע פרוי נייווערט האָט אויך איבערגענומען די שוץ און אויפזיכט איבער דעם קינדער־אַנשטאַלט אין מיעדזעשין. די קינדער האָבן באַאַרבעט דעם באָדן פון סאַנאַטאָריום און אַליין, וואָס זיי האָבן באַדאַרפט האָט די פרוי נייווערט באַזאָרגט. צום גרעסטן באַדויערן, האָט זיך די פרוי נייווערט אָנגעשטעקט מיט טיפוס באַצילן, קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן.

פאַלעניין איז געווען אונטער דער זעלבער מיליטערישער אַדמיניסטראַציע ווי אָטוואָצק, דערפאַר זיינען כמעט אַלע געשעענישן פאָרגעקומען פּאַראַלעל אין דער זעלבער צייט, און נעמלעך: טראָגן יידן־אָפּצייכענונגען, צוואַנגס־אַרבעט, פאַרשיקונגען אין לאַגערן, ערוביניקעס, קאָנטריבוציעס, אָפּגעבן פּעלצן (פוטערס) און אַנדערע ענלעכע שיקאַנעס.

צווישן די ערוביניקעס זיינען געווען: טיקאָטשינסקי, גאָלדשטיין, פרידמאַן, נייווערט, הייזנטרעגער און אַנדערע. דאָס זיינען געווען די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים פון דער שטאָט. זיי זיינען געהאַלטן געוואָרן 2 טעג אין פּוילישן קאָמיסאַריאַט, ביז די אַרויפגעלייגטע קאָנטריבוציע איז באַצאָלט געוואָרן.

אין מאַרטשאַק פון די נייווערטס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ לאַגער, אין וועלכן עס האָבן געאַרבעט 114 יידן. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין מאַכן באַראַקן. די פאַרטיקע באַראַקן זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן אין פאַרשיידענע געביטן.

איין טאָג נאָך דער בלוטיקער אַקציע אין אָטוואָצק האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון פאַלעניין, מיעדזעשין און דערצו זיינען די יידן פון רעמבערטאָוו געטריבן געוואָרן צו פוס קיין פאַלעניין צום טראַנספּאָרט. די, וואָס האָבן נישט געקענט לויפן, זיינען אויפן וועג דערשאָסן געוואָרן.

אויך אין פאַלעניין האָבן זיך אָפּגעשפּילט האַרצרייסנדע סצענעס ביים צונויפטרייבן די יידן צום טראַנספּאָרט, צום לעצטן וועג, צום טויטן־מאַרש קיין טרעבלינקע. דאָס איז געווען דאָנערשטיק דעם 20 אויגוסט 1942.

נאָך דער ליקווידאַציע פון פאַלעניצער, מיעדזעשינער און רעמבערטאָווער יידנטום איז געבליבן דער לאַגער אין נייווערטס מאַרטשאַק, אין וועלכן עס האָבן געאַרבעט 114 פאַלעניצער יידן.

די אָטוואָצקער, וואָס זיינען געווען אין קאַרטשעווער לאַגער האָבן זיך מיט זיי

געטראָפן, דעמאָלט ווען זיי זיינען געקומען אין דעזינפעקציע-אנשטאלט קיין פאלעניץ און אויף אזא אופן האָט מען זיך דערוווּסט די טראגישע ווירקלעכקייט.

דעם 14 פעברואַר 43 איז ליפּשער, דער שעף פון דער זשאנדארמעריע פון ווארשעווער קרייז געקומען אין טארטאק און פאראָרדנט אן אפּעל. אן שום באגרינדונג האָט ער ארויסגענומען 14 לאַגעריסטן און דערשאָסן.

די שטימונג פון די 100 לאַגעריסטן איז געווען א פארצווייפלטע, זיי האָבן דערקלערט, אז נאָכאמאָל וועלן זיי זיך נישט שטעלן צו קיין אפּעל אויב ליפּשער וועט קומען.

דער אויפשטאנד אין ווארשע איז אויסגעבראָכן, און דער גורל פון אלע קליינע לאַגערן אין ווארשעווער קרייז איז געוואָרן א געחתמעטער — ליקווידירן.

דעם 2 מאַי 1943 איז ווידער ליפּשער מיט זשאַנדארן געקומען, דאָסמאָל צו ליקווידירן דעם גאנצן לאַגער. עס איז געוואָרן א גרויסע סאמאטאָכע. שמעון גייווערט, דער זון פון טארטאק-אייגנטימער, האָט זיך געוואָרפן אויף די זשאנדארן, שטעלנדיק א מוטיקן און העלדישן ווידערשטאנד.

דער רעזולטאט איז געווען, אז נאָר איינער האָט באוויזן צו אנטלויפן, דאָס איז מ ש ה פ ר י ד מ א ן, וועלכער איז דער לעבעדיקער עדות פון אומברענגען די לעצטע 99 יידישע מענער אין פאלעניצער לאַגער.

די לעבנגעבליבענע פאלעניצער זיינען מערסטנטייל די, וועלכע זיינען אין אנהויב קריג אוועק אויף די סאוויעטישע געביטן און אזעלכע, וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטן אויף אַרישע פּאַפּירן.

ק א ר ט ש ע וו

פיר קילאמעטער אונטער אָטוואָצק געפינט זיך דאס שטעטעלע קארטשעוו. דער קליינער יידישער ישוב האט זיך באשעפטיקט מיט האנדל און האנטווערק, זייענדיק ענג פארבונדן ווירטשאפטלעך און קולטורעל מיט אָטוואָצק און ווארשע.

אין קארטשעוו האבן די אנטיסעמיטישע, פוילישע ריכטונגען, געהאט פעסטע ארגאניזאציעס און דערפאר האבן די יידן, נאך אין די פוילישע צייטן, געהאט אויסצושטיין א גאנצע רייע פארפאלגונגען. אויסהאקן שויבן אין יידישע וווינונגען, געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס, באפאלן יידן אין די גאסן און פיקעטירן געשעפטן, ווי אויך דעמאלירן סטראגאנעס אויפן מארק איז געווען אן אפטע דערשיינונג. אויף אלע ווענט זיינען געווען אויפשריפטן: „קויף נישט ביי קיין ייד", „יידן זיינען שונאים פון פוילן" און „יידו-קאמוניסטן" (זשידא-קאמונא).

אין דער צייט פון דער דייטשישער קריג, זיינען פארגעקומען גרויסע שלאכטן נעבן קארטשעוו, אין וועלכע עס האבן זיך אויסגעצייכנט יידישע אפיצערן. אבער דאס האט ווייניק געהאָלפן צו ענדערן די איינשטעלונג פון דער קארטשעווער פוילישער באפעלקערונג, וואס איז געווען אדורכגעזאפט מיט האס און שנאה צו די יידן. מיטן אנטשטיין פון ווארשעווער געטא האט זיך אנגעהויבן די עוואקואציעס פון דער יידישער באפעלקערונג פון די ארומיקע שטעטלעך קיין ווארשע. דאס זעלבע איז אויך געשען מיט קארטשעוו. די גאנצע יידישע באפעלקערונג פון קארטשעוו איז צונויפגעטריבן געווארן צו לאסט-אויטאס און אלע זיינען עוואקואירט געווארן קיין ווארשע.

א קלענערע צאל קארטשעווער, וואס האבן געהאט פאמיליע אין אָטוואָצק, זיינען אנטלאפן פון ווארשע און געקומען צו זייערע פאמיליעס.

מיטן מאסענעם פון דער עוואקואציע, אין יאר 1941, בלייבן די קארטשעווער מאטעריעל פולשטענדיק רואינירט. די קארטשעווער, וואס זיינען געווען אין אָטוואָצק האבן זיך טיילווייז איינגעאָרדנט דורך ארבעטן אין די שפיטעלער און אנדערע מיט האנדל.

אין אפריל 1942 אנשטייט דער לאגער אין קארטשעוו, וו עס ווערן 400 מענער פון אָטוואָצק, דארונטער אויך קארטשעווער, אוועקגעשיקט.

דער ערשטער קרבן אין לאגער איז דער קארפּשעווער לאנדסמאַן, דער פריזירער י א נ ק ל ה א נ ד ק א ן. זיין לעבן איז א געראנגל און קאמף פאר אמת, יושר און גערעכטיקייט און פאר די אידעען קומט ער אום אלס העלד און מארטירער.

די קארפּשעווער לאנדסלייט מאכן אדורך אלע פּורעניות: אין ווארשעווער געטא, ווערן אוועקגעשיקט אין פארשיידענע לאגערן, ווערן אויסגעזידלט קיין טרעבלינקע און קומען אום אין קאמף אין ווארשעווער אויפשטאנד. דאָס זעלבע געשעט אין אָטוואָצק אין אויסזידלונגס-טאָג קיין טרעבלינקע דעם 19 אויגוסט 1942.

די קארפּשעווער האבן מיטגעמאכט די מארטיראָלאָגיע פון ווארשעווער און אָט-וואָצקער יידנטום.

דער יידישער ישוב אין קארפּטשעוו איז פולשטענדיק חרוב געווארן. עס זיינען געבליבן איינצלנע יחידים, אלס לעבעדיקע עדות פון חורבן קארפּשעוו.

II טייל — דערינערונגען

דער קאָזשעניצער רבי

איינער פוי מערקווירדיקע רביים, וואָס האָבן רעזידירט אין אָטוואָצק, איז געווען דער קאָזשעניצער רב ארעלע.

טונג און דרך־ארץ, ראַקעגן זיין האלטונג און באנעמונג — פארוואגדערונג.
זיין אוסערלעכער, פּאטריאַרכאלער אויסזען האט ביי אלעמען ארויסגערופן אכ־
ער איז שטענדיק געווען עלעגאנט אנגעטאָן, מאכנדיק דערמיט א גוטן איינ־
דרוק אויף דער אומגעבונג. זיין מערקווירדיקעם געזיכט, הויכער שטערן, גרויסע ברעמען און זארגפעלטיק געפלעגטע לאנגע שווארצע בארד, האט געווירקט היפּ־נאטיזירנד אויף זיין סביבה.

עס איז גישט געווען לייכט צו אים אריינצוקומען. שטענדיק איז געווען פיל געפאקט מיט חסידים און מען האט גאר געקענט בלייבן שטיין אין דרויסן. מען פלעגט הערן שפילן פידל, פארשיידענע ניגונים, מארשן און אויך מאדערנע ריק־וועלערסן.

איך האב דאך באשלאסן מיטן רבין צו רעדן, דערפאר האב איך אויסגעזוכט א ספּעציעלע געלעגנהייט. דאס איז געווען פּורים 1937. ער האט דעמאלט גע־פּראוועט טיש ביי זיין הסיד אין ווארשע אויף דער פראנציסקאנער גאס נר. 4 אויפן ערשטן שטאק. דארט זיינען געווען גרויסע זאלן, וו מען האט איינגעארדנט התונות.

דער זאל, וו דער רבי איז געזעסן איז געווען געפאקט, מיט א פארשיידנ־ארטיקן עולם, חסידים אין לאנגע קליידער, יונגע פון ישיבות און אויך א ריי „מאדערנע הסידים”, אנגעטועגע קורץ און אויף די קעפ קאפעלושן.

איך בין געשטאנען אין א נעבן צימער און אבסערווירט די פייערונג. אזי א געווים מאמענט האב איך אויסגענוצט א געלעגנהייט, ווען די חסידים זיינען געגאנגען זיך וואשן די הענט צו נטילת ידים האב איך מיך אריינגעדרייט אין זאל. שטיין איז געווען אוממעגלעך, ווייל דער געדראנג פון די חסידים איז געווען

אויסערגעוויינלעך, מען האט נישט געקענט זיך באוועגן, נישט אהין און נישט אהער. איך האב מיר ביסלעכווייז „אויסגעקעמפט" א פלאץ ביי דער וואנט און זיך ארויפגעשטעלט אויף א באנק. דאָס האט מיר געגעבן א גוטע מעגלעכקייט אלץ צו זען, דעם רבין אין זיין גאנצן פראכט, זיינע גבאים, טיש־זיצער און די מאסן דרענגנדע זיך חסידים. די לאנגע טישן זיינען געווען אויסגעשטעלט אין דער פאָרם פון א „ח". דער רבי איז געזעסן אין דער מיט און ארום אים חסידים לויט יעדן אייגענעם חשיבות. צווישן אנדערע עלטערע רייכע פוטער־סוחרים פון ווארשע.

די טישן זיינען געווען סערווירט מיט אלע בעסטע מאכלים, אָבער קיינער האט נישט אנגערירט, ביז דער רבי האט געמאכט א ברכה און געטיילט, ביים טיילן האבן זיך די חשובע חסידים אנשטענדיק פארהאלטן, ווייל זיי האבן אלץ באקומען, דאקעגן די שטייענדע חסידים זיינען געוואָרן „ווילד" און געכאפט די מאכלים אין אזא צאָל, וואָס זיי זיינען נישט אימשטאנד געווען אויפצועסן.

יעדע פאַר מינוט האט אן אנדערער חסיד מנדב געווען א קאסטן וויין און דער דערנעבנדיקער וויין־הענדלער פון דער פראנציסקאנער־גאס האט גלייך באזאָרגט.

דער רבי און די חסידים האבן געטרונקען אין אזא צאָל, אז עס איז געווען צו באוואונדערן, או זיי פארלירן נישט דעם גלייכגעוויכט.

אין דער רעכטער זייט אויפן טיש איז געשטאנען א כאָר. אנגעפירט האט א חסיד מיט א געל בערדל, אלס דירינענט. דער כאָר האט געזונגען, די מאָדערנסטע רעוועלערס, וואָס איך האב אין א צייט שפעטער געהערט אין רעווי־טעאטער „אראראט".

אויף דער לינקער זייט, נישט ווייט פון דעם רבין איז געזעסן א יונגערמאן, קורץ־געקליידעט מיט א קאפּעלע אויפן קאָפּ און געהאלטן א פידל אין דער האנט.

ער איז געווען גליקלעך צופרידנצושטעלן דעם רבין און געשפילט, נאָר דאָס, וואָס דער רבי האט אים געהייסן. פון צייט צו צייט האט דער רבי ארויסגענומען פון זיין האנט דעם פידל און אליין געשפילט.

דער רבי איז געווען אין א פריילעכע שטימונג און האט מיט צופרידנהייט אָבסערווירט אלע אנוועזנדע. דערביי האט ער מיר דערזען.

איך בין דעם רבין פאָרגעקומען קאָמיש, איך דרענג מיך נישט צום טיש כאפּ נישט קיין מאכלים און שטיי אויף דער באנק. דער רבי האט מיך מיט א פינגער צוגערופן. איך האב נישט געזען קיין מעגלעכקייט זיך אדורכצושטופּן, דעריבער האב איך געענטפערט: רבי, עס איז נישט מעגלעך צוצוגיין, איידער איך האב נאָך פארענדיקט ארויסזאָגן די ווערטער האָבן מיך גענומען א נעם אָן 2 חסידים. שרייענדיק צום עולם, לאָזט אדורך, לאָזט אדורך און מיך צוגעפירט צום רבין. דער רבי האט מיר דערלאנגט די האנט און מיר געשטעלט א גאנצע ריי פראגן, וועלכע איך האב באאנטוואָרטעט, שטעלנדיק דעם רבין אויך א פראגע.

— רבי, איז היינט די אנטשפרעכנדע צייט זיך צו פרייען, ווען אין סיים ווערט באטראכט א פּראָיעקט צו אסרן די יידישע שחיטה?

דער רבי האט ברייט געעפנט זיינע אויגן און אנקוקנדיק מיך, דערקלערט, צו ווייסטו נישט, אז עס איז בפירוש געשריבן ושמחת בחגיך.

און יוען איך האב ווידער געלענקט דאס רעדן איבער פאליטישע פראבלעמען פון יידישן פאלק האט דער רבי מיר געזאגט, אז איך זאל נישט אוועקגיין נאך בלייבן ביז ער וועט מיך רופן אויף א געשפרעך.

אויפן „באפעל” פון רבין האט מיר א חסיד דערלאנגט וואסער צו נטילת ידים און איך האב באקומען א „מוצא” חלה, פיש, פלייש, א האלבע פלאש וויין, א פעקל געפרעסטע פייגן, א פאמעראנץ און ענלעכע מאכלים.

מיט דעם גאנצן פראוויאנט בין איך צוריק צו מיין פלאץ צו דער באנק ביי דער וואנט. די חסידים האבן זיך אווארף געטאן צו מיינע טעלער און אלץ צוגעכאפט. אנדערע, חסידים האבן מיך מקנא געווען פאר דעם גרויסן זכות צו פירן א געשפרעך מיטן רבין.

ביז 2 ביינאכט האט געדויערט דאס פראווען דעם טיש. נאכער זיינען די טישן צוגערוקט געווארן צו דער וואנט און מען האט אנגעהויבן צו טאנצן. דער רבי איז געווען אין דער מיט פון ראד, דער פידלער האט געשפילט, דער כאר האט געזונגען און די איבעריקע חסידים האבן צוגעפאטשט מיט די הענט.

נאכן טאנצן האט דער רבי ארויסגענומען א קאנטשיקל און אנגעהויבן שלאגן ליכט, פאמערלעך, און א חסיד, וואס האט זיך געשטופט צו באקומען געשלאגן האט באקומען א שמיץ, או נישט ווילנדיק האט ער געשריגן פאר ווייטיק, זייענדיק דערביי צופרידן.

נאכדעם איז דער רבי אריין אין א באזונדער צימער און מיך אריינגערופן.

איך האב געשטעלט די פראגע, פארוואס איז נישט די חסידישע וועלט פאראייניקט אין אנבליק אויף דעם אנגריף אויף די יידישע רעכט.

— צו ווייסטו נישט, אז איך בין נישט בשלום מיט ב. ג., האט דער רבי מיר געענטפערט.

— איך פארשטיי נישט, וואס דער רבי מיינט, האב איך געזאגט.

מיט פארוואונדערונג האט דער רבי מיך אנגעקוקט, אז איך ווייס נישט, וואס עס באדייט די ב. ג. און ער האט מיר דערקלערט, או ב. ג. מיינט ער בעלז און גער.

דער רבי האט מיר דערציילט וועגן זיינע איינפלוסן אויפן פרעזידענט איגנאצי מאשטשיצקי און וועגן זיין בעפארשטייענדע רייזע קיין פראנקרייך.

דער ווינער האט אויסגעשלאגן פיר און דער רבי איז געווען שטארק מיד און באוישט פון דעם וויין. ער האט מיר געגעבן א האוואנא-ציגאר און מיר האבן זיך געזעגנט.

אין גרויסן זאל האבן געווארט די חסידים אויף מיין ארויסקומען. אלע זיינען צו מיר צו, אבער איך האב מיר נישט געלאזט ארויסדרייען דעם ציגאר, איך האב אים אליין גערויכערט. מיט קנאה האבן זיך די חסידים צוגעקוקט צום רויכנדן

צינאר און יערע מינוט האָט מיר אן אנדערער הסיד פראפאגירט איך זאָל אים פארקויפן, אדער לכל־הפחות דערלויבן איין „צי“ צו געבן.

זעענדיק, אז די חסידים וועלן מיך נישט ארויסלאָזן פון זאל און וועלן סוף־כל־סוף דעם צינאר פון מיר צוכאַפּן האָב איך צונערופן דעם דירינענט פון כאָר און אים אוועקגעגעבן.

דער דירינענט פון כאָר האָט מיך צופעליק געטראָפן אין געטאָ אָטוואָצק. איך האָב אים עטלעכע מאָל צו מיר איינגעלאָדן אויף שפיטאלנא 11, ווו איך האָב יעווינט אין יחיאל מאיר זאָלבערגס ווילע. איך האָב אים געבעטן ער זאָל זינגען, ער האָט אָפּגעזאָגט, ווייל ער איז געווען שטארק פארביטערט און פארצווייפלט וועגן דער טראַגישער לאַגע פון יידנטום און וועגן דער סאָציאַלער אומגערעכטיקייט אין געטאָ. מענטשן ווערן געשוואָלן און שטארבן פון הונגער און דער אויפגעקומענער „קעניג“ בערנארד קראָנענבערג, דער קאָמענדאנט פון געטאָ — פאשעט זיינע צווי־הינט מיט שאָקאָלאַדע.

איך האָב מיט באוווּנדערונג זיך צוגעהערט, וואָס ער האָט מיר דערציילט, ווי די צייט האָט אים געענדערט, שטענדיק געווען פארטאָן אין א וועלט פון נגינה און געזאַנג, עס איז אים קיינמאָל נישט אנגעקומען די אומגעבונג, און היינט, געשלאָגן פון דער טראַגישער געטאָ ווירקלעכקייט, פאסט ער אליין אנדערש אויף. איך האָב גערן אנגענומען זיין איינלאַדונג צו באזוכן דעם רבין.

יום־כיפור 1941 בין איך געגאנגען צו דער גייער רעזידענץ פון רבין, וואָס איז געווען כשכנות פון קעלנערס ווילע. אנקוקנדיק דעם רבין, ווען ער האָט געלייענט די ספר־תורה, געבלאָזן שופר און געדאַווּנט פארן עמוד בין איך געוואָרן פולשטענדיק פארווּנדערט. ער איז נישט מער געווען צו דערקענען. פון זיין געזיכט איז פארשווונדן די אמאָליקע פרייריקע זאָרגלאָזע שטימונג. זיין פראכטפול שווארץ בארד איז פולשטענדיק ווייס געוואָרן, הגם, ער איז געווען פולשטענדיק א יינגער מענטש, זיין שטארקער קערפּער איז געווען פולשטענדיק איינגעדאַרט, אויף זיין געזיכט האָט מען באמערקט פארזאָרגטקייט, ווי ער וואָלט זיך געבראָכן אונטער דער שווערער לאַסט פון די יידישע צרות און פּיין. עס איז נישט געווען די אנגע־שפּרעכנדע צייט און עס איז געווען צו זען, אז ער וויל אויסמיידן יעדעס געשפּרעך אין אנבליק פון דער טראַגישער ווירקלעכקייט, צו וועלכע ער האָט נישט געהאַט קיין לייזונג.

קורץ פאר דער אויסזידלונג איז דער קאָזשעניצער רבי נפטר געוואָר מיט א נאַטירלעכן טויט.

פאר יענער צייט איז דאָס באטראַכט געוואָרן פאר א גרויסן זכות און כבוד אויף א נאַטירלעכן אופן אוועקצוגיין אין דער אייביקייט און אויסצומיידן די סאַדיסטישע נאַצי־פייניקונגען.

דער לעצטער פּסח אין שפּיטאָל „זאָפּיווקאַ“

אַמוואָצק איז געווען דאָס נרעסטע קור־אָרט פון פּוילישן יידנטום.

אין די פּילצאַליקע ווילעס האָבן געוווינט אַלע שיכטן פון דער יידישער געזעלשאַפט, אַנהייבנדיק פון רביים, חסידים, אינדוסטריעלער, סוחרים, קינסטלער, ארטיסטן, ליטעראַטן; און זיי האָבן זיך געקוויקט מיט דעם צויבער פון דער נאַטור, וואָס אַמוואָצק איז באַשאָנקען געוואָרן.

יעדע ווילע איז געווען פאַר זיך אַן אייגענע קעניגרייך, באַצירט מיט הויכע סאָסנע־ביימער, וואָס האָבן זיך זאַרגלאָז צעוואַקסן מיט צווייגן און בלעטער, שטרעבנדיק צו די הויכקייט צום הימל.

די אייגנאַרטיקייט פון יעדער ווילע איז די באַשטאַנען אין די באַזונדערע גרופּן געסט, וואָס האָבן זיך דאָרט קאָנצענטרירט.

אין די רעליגיעזע פּענסיאָנאַטן פלעגט מען הערן דאָס זינגען פון די רביאישע קאַפּעלעס, די נגונים פון מאָדזיצער, בירנבוים און אַנדערע.

ביי די ליטעראַטן האָט מען געפירט לעבהאַפטע שמועסן איבער יידישער און וועלט־ליטעראַטור. פלייסיק איז געווען אויף דעם געביט י. מ. ווייסנבערג, וועלכער האָט אין אַמוואָצק פאַרענדיקט זיין לעבן און איז דורך זיינע אַנהענגער געקרוינט געוואָרן מיטן טיטל „דער גענעראַל פון דער יידישער ליטעראַטור“.

דער דיכטער און שול־פּעדאַגאָג קלמן ליס איז נישט אָפּגעשטאַנען פון זיין אַרבעט ביז צו דער לעצטער מינוט פון טראַגישן גורל פון אַמוואָצקער יידנטום, שטייענדיק, ווי אַ זעלנער, אויפן פּאָסטן, אַלס דירעקטאָר פון „צענטאָס“, דערבייגעלייטעט מיט די אַזוי־גערופענע „דראַנערשטיקע ליטעראַרישע אָוונטן“, וואָס זיינען רעגולער פאַרגעקומען יערן דאָנערשטיק און אויך אין דעם דאָנערשטיק פון לעצטן פּסח.

די בירגערלעכע עלעמענטן; אינדוסטריעלער און סוחרים האָבן „געשוויצט“ ביים שפּילן אין קאָרטן, אין איבערייס, ביימאַנ און ביינאַכט.

דאָס יאָר 1942 איז דאָס טראַגישסטע פאַרן אַמוואָצקער יידנטום, ווייל זי האָט געפייערט דעם לעצטן פּסח.

אָטוואָצק, אלס אָרטשאפט האָט אונטער זיך א לאנגע געשיכטע, ווייל איר געאָגראפישע לאגע איז דער מיטלפונקט צווישן ווארשע און לובלין.

ווען אין ווארשע האט עקזיסטירט דער פארבאָט פאר יידן צו וווינען און האָבן נאר געהאט א רעכט צו קומען צו די האנדלס־טעג, ווען עס זיינען פאָרגעקומען די זיצונגען פון סיים, זיינען יידן געפאָרן פון לובלין קיין ווארשע און מיט דער צייט זיך באזעצט אויפן מיטלפונקט, וואס רופט זיך אָטוואָצק.

אין אנהויב פון 20טן יאָרהונדערט האט א רייכע עלטערע פרייליין, מיטן נאָמען זאָפיא, פארן טויט איבערגעלאָזט א טעסטאמענט, אין וועלכן זי האט פארשריבן איר פארמעגן, א גרויסן סאָסנע־וואלד, אויף א שפיטאָל פאר יידישע קראנקע.

איר טעסטאמענט איז אויסגעפירט געוואָרן און דאָס שפיטאָל האט באקומען איר נאָמען „זאָפיווקא“.

דאָס געביט איז ארומגעצוימט געוואָרן און אויף דעם שטח, וואָס האט זיך געצויגן פון מלוכהשן וואלד, איבער דער גאנצער קאָכאנאָווסקיעגאָ גאס און א טייל פון דער רעימאָנטא איז אויפגעשטעלט געוואָרן 4 פּאַווילאָנען פאר קראנקע. ווי אויך א גאנצע רייע ווירטשאפטלעכע געביידעס.

דאָס שפיטאָל האט פאר זיך זעלבסט געבילדעט אן אייגענע קעניגרייך, זייענדיק פארבונדן מיטן יידישן לעבן פון ווארשע און אָטוואָצק.

פסח 1942 איז דאָס קליינע קעניגרייך „זאָפיווקא“ געווען אָפּגעריסן פון אלגעמיינעם יידישן לעבן פון ווארשע און אפילו אויך פון אָטוואָצק.

אָטוואָצק האט פאר זיך אליין געהאט 3 געטאָס. דאָס שטעטעלע מיטן באזאר ביי דער באן, מיטעלער געטאָ, ווו עס איז געווען דער יידן־ראט און די טרויעריק־בארימטע פּאָליציי, אונטער דער אנפירונג פון בערנארד קראָנענבערג, און דאָס דריטע געטאָ, דער אזוי־גערופענער קור־געביט. דאָ האבן זיך געפונען די אינסטיטוציעס: „זאָפיווקא“, „בריאות“, „צענטאָס“ און עטלעכע צענדליק ווילעס.

אָפּגעשניטן פון דער ארומיקער וועלט און אויך פון דער אייגענער שטאט איז דאָס קליינע קעניגרייך „זאָפיווקא“ מיט איר רויטן קרייז פאָן געשטאנען פאריתומט און פאראייניזאמט. די הויכע סאָסנע־ביימער, וואָס האבן באצירט דאָס שפּיטאָל־געביט, זיינען געשטאנען, ווי שטומע לעבעדיקע עדות, איינזאמגריק אין זיך די אָפּטע געשרייען און קרעכצן פון די קראנקע.

דער לעצטער פסח 1942 איז געווען אן אייגנארטיקער. עס איז קיין מאטעריעלע הילף פון ערגעץ נישט אנגעקומען. די פאמיליעס פון די קראנקע האבן נישט געצאָלט און דער הונגער האט אנגעהויבן צו הערשן אין שפיטאָל. מען האָט אנגעהויבן צו זוכן עצות קעגן די שטערבלעכקייט פון הונגער און אויף א ראציאנעלן אופן צו זיכערן די נאָרמאלע עקזיסטענץ פון שפיטאָל. גרויסע שטחים באָדן זיינען באַארבעט געוואָרן דורך פארזייען מיט ווייץ און קאָרן. דער געמיזע־גאָרטן איז פארגרעסערט געוואָרן. אלע ארבעטן זיינען אויסגעפירט געוואָרן סיי דורכן פערסאָנאל, סיי דורך די קראנקע.

דער ערב־פסח־טאָג איז געווען א הייסער, אין וועלכן די זון איז דערשינען מיט איר גאנצן פרילינגס־פראכט, שיקנדיק לעבנס־שטראלן פאר אלע לעבעדיקע וועזנס אין דער נאטור, אבער זי האט נישט געבראכט קיין טרייסט און קיין האָפענונג פאר דעם אָטוואָצקער יידנטום.

אין אוונט נאָכן אפּריכטן דאָס דאווענען זיינען אלע געגאנגען צום סדר. יעדער וועג צום 1טן פּאַווילאָן און אין אלגעמיין דער גאנצער געביט פון שפּיטאָל איז געווען זאָרגפעלטיק געפלעגט מיט קלעטבעס פארשיידנפארביקע בלומען, פאַרשענערנדיק דערמיט דעם אויסערלעכן אויסזען פון שפּיטאָל.

דער סדר איז איינגעאָרדנט געוואָרן אין גרויסן זאל פון ערשטן פּאַווילאָן, ווו עס פלעגן פּאָרקומען פאָרשטעלונגען און פארווייַלונגען. די קראַנקע, וואָס האבן געארבעט און די, וואָס האבן געקענט פארלאָזן די בעטן זיינען געקומען, אויך די דאָקטוירים, קראנקן־שוועסטער, סאניטארן און דאָס טעכנישע פּערסאָנאַל. א סאניטאר, א פליכטלינג פון דייטשלאנד, וואָס איז פאר דער קריג געווען חזן האָט אָפּגעריכט דעם סדר. ביים זאָגן די ברכה „שהחינו, וקימנו לזמן הזה״ איז א ווײַלע שטיל געוואָרן. מען האָט געקענט אָבסערווירן א געוויסע אומזיכערהייט, ווייל ווער ווייסט, וואָס קען פּאַסירן אין פארלויף פון א יאָר, אין א צייט פון ברוטאלער קריג? דער געדאנק איז איבערגעריסן געוואָרן מיט א פארזיכערונג פון דער אויסגעארבעטער סטאטיסטיק פון דער ווירטשאפטס־אָפּטיילונג ביים שפּיטאָל, אז אין זומער וועט זיין 16.000 קילאָ פּאָמידאָרן, צענדליקער טויזנטער אוגערקעס און אלע פארשיידענע געמיזן און אויבסט אין פאנטאסטישע צאָלן, דערצו ווייץ און קאָרן. דאָס שפּיטאָל האָט אן איינענע מיל, בעקעריי און עס איז צו האָפן, אז אלע שטערונגען און די סכנה פון שטארבן פון הונגער וועט אויף אזא אופן באקעמפט ווערן.

די אָבערשוועסטער סארא קופּער ביי דער מיטהילף פון ווירטשאפטס־לייטער זינגער און לייטערין פון דער קיך שוועסטער ווילנער האט פארבערייט א באשיידענעם מאָלצייט פאר די קראנקע.

געזונגען האָט מען נישט, ווייל אויפן הארצן איז געווען גענוג שווער. דעם „אחד אני יודע״ און „חד־גדיא״ האָט מען איינפאך געזאָגט. מען האָט זיך נישט געפרייט מיט דער אמאליקער באפרייונג, ווייל מען האָט צו פיל געטראכט וועגן דער רעאלער ווירקלעכקייט. עס האָט אויך קיינעם נישט געפרייט דער צוזאָג, אז איבער א יאָר וועלן די מצות געבאקן ווערן פון אייגענעם ווייץ, וואָס איז פארזייט געוואָרן אויפן שפּיטאָל־געביט. א מאָדנער פארנעפּל האָט זיך אריינגעריסן אין באוווסטזיין פון די סדר־אנטיילנעמער פון דעם שיקזאל, וואָס דערוואַרט אלעמען.

אנשטאָט זיך פרייען פון דער אמאליקער באפרייונג פון עגיפּטן האָט מען געטרויערט איבער דער קעגנווערטיקער פארשקלאפונג און בעפּאָרשטייענדע פארניכטונג.

עס האָט עטוואָס באַרויקט די דערקלערונג פון שפּיטאָל־דירעקטאָר ד״ר סטעפאן מילער, אז אלץ וועט זיין אין אָרדענונג, ווייל אזוי האָט פארזיכערט דער

דייטשישער שטאָט־קאָמענדאַנט שליכט, קריין־הויפּטמאַן ד"ר רופּרעכט און גובערנאַטאָר פישער וועגן דער אומבאַרירלעכקייט פון שפּיטאָל.

מען האָט אָנגעהויבן גלויבן אין דער דערקלערונג נישט צוליב זיכערקייט אין דעם, נאָר צו באַרואיקן די אויפגערעגטע געמיטער און דענערווירונג, וואָס האָט געגעבערט אין די פאַרטרויערטע הערצער.

אין די טעג פון פּסח האָבן זיך פאַרשפּרייט שוידערלעכע ידיעות וועגן דער ידישער ווירקלעכקייט פון דער אַרומיקער געגנט פון לובלין און וואַרשע. אויך דער מיטלפּונקט, אָטוואָצק, האָט געהאַט אירע אייגענע צרות פון פאַרשיקונגען אין פאַרשיידענע צוואַנגס־לאַגערן און אין צוואַנגס־אַרבעטס־לאַגער קאַרטשעוו.

פאַרטרויליך זיינען דערגאַנגען ידיעות, אין וועלכע קיינער האָט נישט געוואָלט גלויבן, אָבער שפּעטער האָט זיך דאָס באַשטעטיקט אַלס היסטאָרישער טראַגישער אמת, אַז איינער פון די צוואַנגס־פאַרשיקונגס־טראַנספּאָרטן אין אַ צאָל פון 150 אָטוואָצקער יונגעלייט זיינען אוועקגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע און איבער זיי איז אויסגעפירט געוואָרן די ערשטע פאַרניכטונגס־פּראָבע אין די גאַז־אויוונס.

די טעג נאָך דעם פּסח זיינען געווען טרויעריקע, באַגלייטעט מיט שרעק, דענערווירונג און זאָרג: ביז דער טראַגישער טאָג איז געקומען, דער 19 אויגוסט 1942, און ווי ווילדע בעסטיעס זיינען אוקראַינער און ס. ס.־לייט אריין אין שפּיטאָל מיט דער באַטייליקונג פון שטאָט־קאָמענדאַנט שליכט, צונויפגעטריבן אַלע קראַנקע און דאָס גאַנצע פּערסאָנאַל צום ערשטן פּאַווילאָן, ווי דער לעצטער סדר איז אָפּגעריכט געוואָרן און דאָרטן זיינען אַלע דערשאָסן געוואָרן.

היינט, 6 יאָר שפּעטער, בין איך דער איינציקער לעבעדיקער עדות פון דעם לעצטן טראַגישן פּסח אין „זאַפּיגזוקאַ", און דאָס איז דערפאַר, ווייל איך בין פאַרשיקט געוואָרן אין צוואַנגס־אַרבעטס־לאַגער „קאַרטשעוו", אויסמיידנדיק דערביי דעם שיקזאַל פון די אומגליקלעכע פון לעצטן סדר.

טראַגיש דערשיינען פאַר מיר די רעפלעקסן פון דער 6־יאָריקער פאַרגאַנגענהייט, דער לעצטער פּסח אין ערשטן פּאַווילאָן, און דער מאַסן־קבר פון אירע אומגליקלעכע.

דער באדן ברענט אונטער די פיס

אין א קאלטן ווינטער־טאג, אין דער צווייטער העלפט פון חודש יאנואר 1943, ווען דער שניי האט צוגעדעקט די ערד, שאפנדיק א העלע ווייסקייט אויף דעם גאנצן שטח ווו די אויגן האבן נאר געקענט דערגרייכן, איז געקומען אננא שטאקעלבערג אינם לאגער קארטשעוו.

זי, אננא שטאקעלבערג, איז געווען פון בארוף א קראנקן־שוועסטער און גלייכצייטיק די אסיסטענטין פונם הויפט־דאקטאר־אפעראטאר פון מיליטערישן קרייז־שפיטאל אין אטוואצק. דער אפעראטאר איז געווען דער יידישער דאקטאר יוליוש פאמפער.

נישט געקוקט אויף אלע זיינע פארדינסטן, אלס דאקטאר, און נישט געקוקט אויף דעם וואס די דייטשישע מאכט האט אים שטענדיק געדופן צו היילן דייטשישע פאציענטן דאך, איז ער אלס ייד איבערגעשיקט געווארן אין לאגער קארטשעוו, ביי אטוואצק, ווארשעווער קרייז.

אננא שטאקעלבערג איז געקומען, די אסיסטענטין, צו איר געוועזענעם שעף ד״ר יוליוש פאמפער, און דערקלערט: ״דער באדן ברענט אונטער די פיס!״

דאס ווארשעווער געטא איז אין פלאמען, עס קומען פאר קאמפן, די גאנצע זשאנדארמערי פון קרייז איז באשעפטיקט ביי א בלוטיקער ליקווידאציע אין ווארשעווער געטא. ווי נאר די זשאנדארמערי וועט פערטיק ווערן אין ווארשע, וועט זי קומען ליקווידירן דעם קארטשעווער לאגער, אזוי האט זי געהערט פונם דייטשישן שטאטס־קאמענדאנט שליכט אין אטוואצק. עס איז נישט געווען קיין צייט לאנג צו טראכטן. דער פלאן איז געווען א פארטיקער. זי האט פארבערייט א צימערל פארן דאקטאר אין דער ארישער זייט אין ווארשע, ביי זיינע, א געוועזענע פאציענטין. ער איז גלייך מיט איר אוועק.

איך האב נישט געהאט די מעגלעכקייט און דערפאר געמוזט טראכטן און קלערן צו געפונען אן אויסוועג צו דער לאגע. איך האב מיך ערינערט אין א קריסטין וועלכע האט צו מיר אמאל געזאגט: „ווען דו וועסט זיך געפונען אין א לאגע אן אן אויסוועג, קענסט דו צו מיר קומען, מיין טיר איז פאר דיר שטענדיק אפן און

קענסט אויך רעכענען אויף מיין הילף". דער נאָמען פון דער קריסטין יוזעפאַ
שימאַנסקאַ וווינט אין וואַרשע אויף דער גאַרטשעווסקאַ גאַס נר. 68. עס איז געווען
א שווער פּראָבלעם ווי אַזוי אַהינצוקומען.

איך האָב מיך גלייך דעצידירט און געפּאַסט דעם באַשלוס צו פאָרן אויף דעם
געגעבענעם אַדרעס. איך האָב אַרויסגענומען אַן אָפּעראַציע=מעסער, וואָס איך האָב
געהאַט פאַרבעריט שוין לאַנג, אַריינגעשטעקט אין מאַש פון מיין ראָק, אַרויס פון
לאַגער, און אַוועקגעגאַנגען צו דער קאַליקע (קליינבאַן), וואָס פאָרט פון קאַרטשעוו
ביז די פּראַגער בריק. עס איז געווען אווענט. אַ פינקלקייט האָט באַהערשט דעם
האָריזאָנט און הגם יעדער טריט איז געווען פאַרבונדן מיט מוט, דאָך בין איך
געווען דעצידירט אויף יעדע שטערונג צו רעאַגירן מיטן „בלי=זין", וואָס איך האָב
געהאַט אין מאַש. גלייך ביי דער קליין=באַן=סטאַציע האָב איך געטראָפן דעם פּוי=
לישן קריין=דאָקטאָר סטעפאַן מאַלטשעווסקי, וועלכער האָט מיך גוט געקענט. ער
האָט זיך געמאַכט מיך נישט זעענדיק און איז איינגעשטיגן אין וואַגאָן. איך האָב
געקלערט, וואָס צו מאַכן און באַשלאָסן פאַרווירקלעכן מיין פּלאַן. עס איז נישט
געווען אַזוי לייכט. די אַלע רייזנדע, דאָס זיינען געווען פּוילישע שמוגלערס, וואָס
האָבן געפירט פאַרשיידענע לעבנסמיטל=אַרטיקלען קיין וואַרשע. ווען דעם האָט
די דייטשישע מאַכט גוט געוווסט און דעריבער זיינען יעדע פאַר מאָג פאָרגעקומען
אין די קליין=באַן רעוויזיעס, די סחורות זיינען ביי די רייזנדע צוגענומען געוואָרן,
די שמוגלערס זיינען פאַרהאַלטן געוואָרן און מען האָט זיי אָפּגעשיקט אין לאַגער.
איך האָב גאַנץ קלאָר פאַרשטאַנען, אַז איך קען צופעליק אַריינפאַלן אין די הענט
פון די דייטשן. נאָך צוויי שעה פאָרן און דענערווירונג בין איך אָנגעקומען צו דער
פּראַגער בריק. די באַוועגונג איז געווען אַ גרויסע און ביים אַרויסגיין אויף די
שטיגן צו דער בריק זיינען געשטאַנען פּאָסטנס, וואָס האָבן קאָנטראָלירט די פּעק=
לעך און די דאָקומענטן. צוזאַמען מיט דעם גאַנצן שטראָם מענטשן בין איך גע=
גאַנגען זעענדיק די געפאַר פאַר די אויגן. אין לעצטן מאָמענט האָב איך מיך אַריבער=
פירט און צוריק געגאַנגען מיטן ברעג ווייסל, ביז צו די שעראַקע גאַס. מיט די
גאַס האָב איך אָנגעהויבן צו גיין, פאַרבייגייענדיק דאָס יידישע אַקאַדעמישע הויז
אויף אָרלימש=דרעשערע גאַס, (די גאַס האָט אַמאָל געהייסן נאַמיעסטניקאָווסקאַ)
און דאָס שטאָטישע שעכט=הויז. עס איז קיין צייכן נישט געבליבן פון דעם אַמאָליקן
יידישן לעבן אין פּראָגע. איך בין ענדלעך צוגעקומען צו דער זאַטקאָווסקאַ און מאַר=
נאָווא גאַסן, און איינגעשטיגן אין טראַמוויי. דאָס פאָרן מיט דעם טראַמוויי איז
אויך געווען אומזיכער, ווייל זייער אָפט זיינען געמאַכט געוואָרן דורך די דייטשן
אָבלאַוועס און פיל פּאַסאַזשירן זיינען גלייך מיטגענומען און אַוועקגעשיקט געוואָרן
אין די צוואַנגס=אַרבעטס=לאַגערן. איך בין געזעסן אין טראַמוויי און באַמערקט,
אַז אַנטקעגן=איבער מיר זיצט אַ מאַן מיט זיין פרוי און האַלטן ווי אין איין
סודען. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז זיי באַוווּנדערן מיין דרייסטקייט און רעדלויב
טיר צו פאָרן מיטן טראַמוויי, וויסנדיק גענוי, אַז דאָס דראָט צו באַצאָלן מיטן

לעבן. איך האָב צו זיי נישט געהאַט קיין צוטרוי און באַלד ביי דער ערשטער סטאַציע בין איך אויסגעשטיגן. נישט לייכט איז מיר אָנגעקומען דאָס אַהינקומען אויף דעם אַדרעס. דאָס איז געווען אין וואָליע, אַ פּאָר קמ. וועג און קיין צייט איז אויך נישט געווען. דער פאַרבאָט צו גיין אויף די גאַסן איז געווען 9 אַזייגער אָוונט. יעדער וואָס איז נאָך דער צייט געווען אויף דער גאַס האָט געקענט גלייך דורך די פּאַטראָלן דערשאָסן ווערן. די טראַמווייען האָבן קורסירט ביז 8.30 און עס איז שוין געווען נאָענט פאַר אַכט. מיט פאַרשיידענע שוועריקייטן בין איך אָנגעקומען אויף דעם אַדרעס. דאָס איז שוין אונטער דער שטאָט. עס שטייען קליינע הילצערנע הייזלעך נעבן די אָרומיקע פעלדער. עס בלאָזט אַ שטאַרקער ווינט וואָס שלײַדערט דעם שניי פון די גאַסן אומברחמנותדיק אין פּנים אַריין. איך קלער וואָס טוט מען. צו וועט מיך די יוזעפאַ שימאַנסקאַ וועלן אויפנעמען? ווי וועל איך בלייבן? די געגנט איז אַ באַקאַנטע פון אונטערוועלט-טענטשן און מעסער-שטעכער. אין נאָר-מאַלע באַדינגונגען איז דאָרט געווען אַ שרעק דורכצוגיין. איך קלאַפּ אָן אין די טיר און קום אַריין אין שטוב.

די איינגעטימערין, יוזעפאַ שימאַנסקאַ ליגט אין בעט קראַנק, ביים טיש זיצט איר מאַן מיט די צוויי קינדער און פירן אַ געשפּרעך. איך זע, אַז עס איז שלעכט. איך שטעל אַ „קלאַץ-פראַגע" איבער עס וווינט דאָ גורטשעווסקי. איך באַקום אַן ענטפער, אַז די גאַס הייסט גורטשעווסקאַ און דאָ וווינט נישט קיין גורטשעווסקי. איך גיי צוריק אַרויס. דער ווינט בלאָזט שטאַרק און אַן אומעטיקייט צעגיסט זיך. אין מיין האַרצן, אַז אויף דער גרויסער וועלט קען איך נישט געפינען קיין אָרט פאַר מיר און בין נאָר אַרומגערינגלט מיט געפאַר פון טויט.

נאָך אַ פּאָר מינוטן גיין איבער דעם פעלד הין און צוריק, האָב איך געהערט אַ שטימע, וואָס האָט מיך גערופן. די קראַנקע, יוזעפאַ שימאַנסקאַ, האָט אַרויסגעשיקט איר דינסט-מיידל מיך אַריינצורופן. איך קום אַריין אין שטוב און קוק זיך אַרום און ווי איך זיץ מיך נאָר אַנידער, אָפּצורוען מיינע מידע פיס, קלאַפּט מען אין די טיר און עס קומט אַריין אַ פּאָליציי-אונטער-אָפיציר, וועלכער וווינט בשכנות. די קריסטין האָט מיך פאָרגעשטעלט אַלס איר שוועסטערן-זון און מיר האָבן געפירט אַ געשפּרעך. צוליב דעם וואָס איך באַהערש גוט די פוילישע שפּראַך, איז אויף מיר קיין חשד נישט געפאַלן, אַז איך בין אַ ייד, אָבער דאָך האָב איך געמוזט פאָרזיכטיק זיין ביי קריסטלעכע רעליגיעזע פראַגן. דער פּאָליציי-אונטער-אָפיציר האָט די קראַנקע קריסטין פאַרקויפט עטוואָס לעבנסמיטל, וואָס ער האָט באַשטימט ביי וועמען צוגענומען. נאָך אַ האַלבע שעה איז ער אַוועקגעגאַנגען. די גאַנצע וווינונג איז באַשטאַנען פון איין צימערל. דאָרט איז געלעגן די קראַנקע, דאָרט איז געווען דאָס דינסט-מיידל, און די צוויי קינדער. דער מאַן פעליקס זאַיאָנטשקאָווסקי איז אין שטוב נישט געשלאָפן. ער האָט געאַרבעט ביי טאָג און ביי נאַכט. ביי טאָג איז ער געווען אין אַ געשעפט פון טרומנעס, און ביינאַכט איז ער געווען אַ פאַרטיער אין עוואַנגעלישן שפּיטאָל, אויף דער קאַרמעליצקע גאַס. ער איז נאָר אַהיימגעקו-

מען זיבן אַזייגער אוונט און איז אַוועק געגאַנגען האַלב נײַן. ער האָט נישט געטאָרט וויסן, אַז איך געפֿין מיך אין דער שטוב, ווײַל ער איז געווען אַ גרויסער אַנטיסעמיט. ווען ער איז געקומען האָב איך געמוזט זײַן באַהאַלטן. ס'איז אין דעם צימערל געווען אַן אויסגעצייכנט באַהעלטעניש. אין מיטן דער שטוב איז געווען אַ קעלער אויף קאַרטאָפֿל, קרויט און קוילן. ווען ער האָט געזאָלט קומען בין איך אַרײַן אין דעם קעלער, וועלכער איז געוואָרן פֿאַרמאַכט מיט אַ קלאַפּע, איבערגעדעקט מיט אַ טעפּיך און אויף דעם טעפּיך איז געשטאַנען דער טיש און עס איז פֿולשטענדיק אומבאַמערקבאַר געווען, אַז דאָרט זאָל אַ קעלער זײַן.

די קראַנקע יוזעפֿאַ שימאַנסקאַ, איז געווען אין אַ שווערן צושטאַנד. זי האָט מיר ערקלערט, אַז זי וועט אַלײן טאָן בכדי מיך צו באַשיצן. זי ווייסט אָבער, אַז לאַנג וועט זי נישט לעבן און איר מאַן איז אַ שיכור און אינטערעסירט זיך נישט מיט די קינדער און מיט איר גורל. זי בעט מיך, אַז איך זאָל איר צוזאָגן זיך צו פֿאַראינטערעסירן מיט אירע צוויי קינדער — יאַנינאַ 9 יאָר אַלט, נאַטאַליאַ 7 יאָר אַלט, נאָך איר טויט. איך האָב איר דאָס צוגעזאָגט. איר צושטאַנד איז געוואָרן פֿון טאָג צו טאָג ערגער. דער דאָקטער האָט געהייסן זי זאָל גיין אין שפּיטאָל. זי האָט אָבער נישט געוואָלט, ווײַל די קינדער וואָלטן געבליבן אויף הפקר און איך וואָלט געמוזט אַוועק. דאָס דינסט-מיידל איז געווען אַ יידישקע. איר נאָמען אַננאַ וורובעל. זי איז געווען בלאָנד מיט אַ פֿולשטענדיק אַרישן אויסזען און אויסגעצייכנט גערעדט פּויליש. זי איז זאַגאַר יעדע וואָך מיט די קינדער געגאַנגען אין קירכע, עס זאָל אויף איר נישט פֿאַלן קיין חשד פֿון די שכנים.

בײַטאָג בין איך געווען אין שטוב. די טיר איז שטענדיק געווען געשלאָסן. ווען עס האָט ווער געקלאַפּט, זײַנען אַלע ווי עלעקטריזירט געוואָרן. אויף באַהאַלטן זיך אין קעלער איז קיין צײַט געווען, ווײַל דאָס איז געווען פֿאַרבונדן מיט דעם טיש רוקן און מיט די שטולן. דאָס איינציקע אָרט פֿאַר באַהאַלטן זיך איז געווען די שאַנק. די קראַנקע, יוזעפֿאַ שימאַנסקאַ האָט פֿון דערשרעקונגען נאָך מער געליטן. זי האָט שטאַרקער און שווערער אָנגעהויבן צו הוסטן, שפּײַענדיק מיט בלוט. די קינדער זײַנען געווען דערשראָקן און דאָס דינסט-מיידל אַננאַ וורובעל איז מיט זיך אויך נישט געווען זיכער. איך האָב מיך געשטיקט אָן לופֿט אין דער שאַנק. די באַזוכערס בײַ יוזעפֿאַ שימאַנסקאַ זײַנען געווען באַקאַנטע קריסטינס, וואָס זײַנען געקומען מבקר-חולה זײַן און דערבײַ עפּעס צוגעהאָלפֿן אין דער ווירטשאַפֿט אין דאָס פּלעגט דויערן ווי אַן אייביקייט.

אין אָוונט פֿאַר דעם אָנקומען פֿון איר מאַן, פֿעליקס וואַיאַנטשקאָווסקי, בין איך אַרײַן אין דעם בונקער. דאָס לעבן איז געוואָרן אומדערטרעגלעך, אין דער אַטמאָספֿער פֿון אומזיכערהייט און שווינדזוכט באַצילן.

אין צווישנצײַט האָט זיך איינער דערוווּסט, אַז אַננאַ וורובעל איז אַ יידיש מיידל און ער האָט זיך געזוכט צו איר פּרעטענסיעס. ער איז געקומען צו די קראַנקע, אַז זי זאָל אים געבן געלט און קליידונג, אויב נישט וועט ער מסר'ן אויף

דער פּאָליציי, אַז ביי איר גיפינט זיך אַ יידישקע. עס האָט נישט געהאָלפן קיין שום
ערקלערונגען און אונטערן ירוק, אַז זי מיטן מאַן און קינדער וועלן דערשאָסן ווערן
פאַר האַלטן אַ יידישע דינסט, האָט זי אים געגעבן אָן אָנצוג. יעדן צווייטן טאָג איז
דער כוליגאַן געקומען און אויסגעפּרעסט פאַרשיידענע זאַכן. אַננאַ ווראָבעל זעענדיק,
אַז דער כוליגאַן וועט סוף כל סוף נישט אָפּטרעטן און זי קען נאָך פאַלן אַלס קרבן,
ווייל יעדן טאָג איז ער געוואָרן מער דראָענדיקער, האָט זי פאַרלאָזט די שטוב און
איז אַנגעקומען אַלס דערציערין צו צוויי קינדער ביי אַ העבערן באַאַמטן אין רעגי⸗
בערמאַוו. צוליב מיר האָט יוזעפאַ שימאַנסקאַ נישט געקענט צונעמען קיין דינסט
און ווי נאָר ז איז אַרויסגעגאַנגען פון בעט עפּעס טאָג, האָט זי גלייך באַקומען אַ
בלוט⸗אויסגוס (קרוואַטאַק).
דער פּאָליציי⸗אונטעראָפיציר, וואָס האָט געוווינט בשכנות, איז געווען אַ גרוי⸗
סער שיכור און קאָרטן⸗שפּילער.
אין דער אָפּוועזנהייט פון זיין פרוי, האָט ער אַרויסגעגנבעט אַלע אירע ווערט⸗
פולע זאַכן און פאַרקויפט. דאָס געלט האָט ער פאַרשיכורט און פאַרשפּילט אין
קאָרטן. ווען זי איז צוריקגעקומען פון אירע עלטערן האָט ער סימולירט, אַז עס
איז פאָרגעקומען אַן איינברוך. זיי האָבן געמאָלדן אויף דער פּאָליציי וועגן אַן איינ⸗
ברוך. יעדע מינוט האָט געקענט קומען פּאָליציי אויף אַ רעוויזיע און דורכזוכן
דאָס הויז. ווידער האָט דער באַדן געבראַכט אונטער די פיס. דעם זעלבן אָוונט, האָט
פּאַסירט פאָלגנדער פאַרפאַל: צוואַנציק מעטער פון דעם הויז, אויפן פעלד, איז
דערמאָרדעט געוואָרן אַן איטאַליענער צוליב רויב⸗צוועקן. אויפן באַפעל פון אויס⸗
פאָרשונגס⸗אַמט איז דער קערפּער געבליבן ליגן אויפן אָרט פעסטצושטעלן די איינ⸗
צעלהייטן פון מאָרד.
די איטאַליענער זיינען דעמאָלסט געווען די פּאָליטישע פאַרבינדעטע מיט היט⸗
לער⸗דייטשלאַנד און דערפאַר האָט מען געקענט רעכענען אויף אַ שטרענגע רעוויזיע
אין דער גאַנצער געגנט און אויף אַרעסטן.
די אַלע אַננעלעגנהייטן האָבן זיך מיט איין מאָל צונויפגעטראָפן און אומגע⸗
לעך געמאַכט מיין ווייטערדיק פאַרבלייבן אין דעם הויז.
איך פאַרלאָז דאָס הויז, דאָס קליינע צימערל, דעם קליינעם קאַלטן קעלער, די
דושנע שאַנק, די הוסטנדע, בלוטשפּייענדע קריסטין, די שטענדיק וויינענדע צוויי
קינדער, דעם שיכורן שכן, דעם פּאָליציי אונטער⸗אָפיציר, די וויזיטן פון דעם הוי⸗
ליגאַן און דעם אַנטיסעמיטישן באַלעבאָס.
איך האָב אין זיך איינגעאָטעמט אַ ביסל פרישע לופט און געטרויסט וועגן פריי⸗
הייט און וועגן דער אַנטגילטיקער מפּלה פון די נאַצי⸗אונטערדריקער.
איך בין מיט דעם טראַמוויי אַוועקגעפאָרן צו דעם באַנהאָף, כדי צו אַוועק⸗
צופאָרן קיין משענסטאָכאָוו. עס איז נישט געווען קיין צוג און איך האָב געמוזט
וואַרטן ביז 11 אַזייגער ביינאַכט. אויפן באַנהאָף האָבן מאַרשירט הין און צוריק
זשאַנדאַרמערי⸗פּאַטראָלן און יעדע אויפפאַלנדע זיי פּערזאָן איז גלייך לעגיטימירט

און אַװעקגעפירט געװאָרן אויף דער װאַכע. עס זיינען געװען געפּערלעכער די פּאַטראָלן פון דער פּױלישער פּאָליציי. װייל זייער איינשטעלונג איז געװען צו פאַנגען יידן. איך האָב געזען, אַז עס איז שלעכט. מיין דאָקומענט איז געװען דאָס „בליזין" אין טאַש. עס איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק צו פאָרן אויפן מזרח־באַנהאָף אין פּראַגע. איך האָב געגלויבט, אַז דאָרט װעט באַשטימט רואיקער זיין.

עס איז האַלב צען אַװנט. עס איז פיל זעלנער און אָפיצירן אויפן פּראַגער באַנהאָף און עס פאָרן פיל צוגן מיט מיליטערישע טראַנספּאָרטן. יעדע פּאָר מינוט צעטראָגן זיך איבער די ראַדיאָ־הילכערס די נעמען און נומערן פון פאַרשיידענע איינהייטן. מערסטנטייל זיינען דאָס געװען טראַנספּאָרטן פון האַנאָװער קיין קאָװעל צום מזרח־פראָנט.

אויפן באַנהאָף װערט שיטערער. עס איז שוין לאַנג „שפּער־שטונדע". עס שטייען נאָר אַ פּאָר ציװילע מענטשן און צװישן זיי איך, װאָס װאַרטן אויפן צוג קיין טשענסטאָכאָװ. עס לויפט מיט חוצפּה און מיט רוגזה אַ פעלד־זשאַנדאַרם מיט קללות אויף די ליפּן: „װאָס מאַכן דאָ די פאַרפלוכטע פּױלישע שװיינען", ביז 9 אַזייגער אָװנט האָבן זיי די מעגלעכקייט צו גיין, איז דאָס פאַר זיי נאָך װייניק, װאָס מאַכן זיי נאָך דאָ יעצט. מען ערקלערט אים, אַז אויף די גאַסן איז פאַרבאָטן צו גיין, אָבער די מענטשן װאַרטן אויף דעם צוג װאָס פאָרט ביינאַכט. ער קען זיך נישט באַהערשן פון רציחה, פון בייזקייט װאַרפט זיך אויף אים די אָנגעהאַנגענע קייט מיטן האַקנקרייץ מיט דער אויפשריפט נ.ס.ק.ק. ער הויבט אָן צו קאָנטראָלירן די דאָקומענטן. איך זע, אַז עס איז שלעכט. דער באָדן ברענט אונטער די פיס. צום גליק, האָט אָנגעהויבן אַ צוג צו פאָרן אין דער ריכטונג צום הויפּט־באַנהאָף. איך שפּרינג אַריין אין אַ װאַגאָן און פאָר אַװעק. דאָס װאַרטן אויפן הויפּט־באַנהאָף איז געװען װי אַן אומענדלעכקייט. דער צוג איז אָנגעקומען און איך בין אַריין אין אַ פינצטערע קופּע, אָנקומענדיק 6 אַזייגער אין דער פרי קיין טשענסטאָכאָװ. די שװערסטע זאַך איז געװען דאָס אַדורכגיין די װאַך ביים אָפּגעבן דעם בילעט. דאָרט זיינען געשטאַנען זשאַנדאַרן, װאָס האָבן קאָנטראָלירט די רייזנדע. עס איז מיר געלונגען צו נעפּונע אַן אומבאַמערקט אָרט און איך בין אַדורכגעשפּרונגען איבער די דראָט־צוימונג.

איך גיי איבער די טשענסטאָכאָװער גאַסן, אויף װעלכע עס האָבן זיך מיט פיר חדשים צוריק אָפּגעשפּילט די שוידערלעכסטע טראַגעדיע מיט די דאָרט װוינענדע יידן. קיינער טראַכט נאָרנישט װעגן דעם, קיינער טרויערט נישט נאָך זיי. אומגעקערט זייערע װוינונגען זיינען באַזעצט דורך דייטשן און פּאָלאַקן. דאָס יידישע האָב און גוטס, װאָס איז געבליבן אויף הפקר איז צונערויבט געװאָרן. איצט טראָגן מענטשן די קליידער פון די אומגעבראַכטע יידן מיט צעשמייכלטע פּנימער און טראַכטן נאָרנישט װעגן דעם טראַגישן געבכן און קומענדן מאָרגן. עס געלונגט מיר צו קומען אין דער פירמע „בראַלאַנד" דאָס איז די פאַבריק פון די ברידער לאַנדוי, אויף דער קרומקע גאַס. דאָרטן האָבן געאַרבעט יידן, װאָס זיינען

יעדן פרימאָרגן געקומען פון קליינעם געטאָ און אין אָוונט צוריק געגאַנגען. מיט די גרופּע ייִדן בין איך אין אָוונט אַריינגעקומען אין דעם קליינעם טשענסטאָכאָ־ווער געטאָ.

דער ערשטער פריינט מיינער אין טשענסטאָכאָווער געטאָ איז געווען דער פאַרטיזאַנער מיעטעק. ער האָט מיר דערקלערט: זיי פאַרזיכטיק, רעד נישט מיט מענטשן, וועלכע דו קענסט נישט, דערשיסונגען זיינען א טאָג־טעגלעכע דערשיינונג, דער באָדן ברענט אונטער די פיס.

פ ס ח.

אונטער דער הערשאַפט פון דער היטלעריסטישער טיראַניע.

ווינטער, אין יאָר 1943, האָט די סאָוויעטישע אַרמיי געמאַכט קאַלאַסאַלע פאַרמעטישן אויף אַלע שלאַכט־פעלדער. די דייטשישע אַרמייען האָבן זיך אין גרויס פּאַניק צוריקגעצויגן פון אַלע קאַמפּס־פעלצער.

אַ שטראַל פון האָפענונג דרינגט אַריין אין די הערצער פון די פאַרשקלאַפטע יידן, אַז עס קען אומגעריכט פּאַסירן, אין אַ שיינעם טאָג, זאָל פאַלן די טיראַנישע היטלער־מאַכט און די לאַנג־באַגערטע באַפרייאונג וועט קומען.

די קאַלטע לאָגיק זאָגט קלאָר, אַז די נאַצי־מערדער וועלן באַוויזן צו פאַרניכטן די פאַרשקלאַפטע יידן, וועלכע ווערן אויסגענוצט ביז דעם לעצטן מאָמענט. אָבער אין האַרצן גליט די האָפענונג, אַז צוליב אַ אומדערוואַרטעטע געשעעניש, שנעלע פּאַסירונג און אפשר מאַכע אַ נס, וועלן די דייטשן נישט באַוויזן אויסצופירן זייערע טייוולאַנישע פּלענער און אַ טייל יידן וועלן געראַטעוועט ווערן פון אַ זיכערן טויט.

טיף, טיף ליגט ביי יעדן באַהאַלטן אין האַרצן די האָפענונג, אַז ער וועט זיין צווישן די, מיט וועמען עס וועט פּאַסירן דער נס.

יאָ! די אַלע, וואָס האָבן זיך אַמאָל באַטראַכט פאַר ראַציאָנאַליסטן, לאָגיש און פּראַקטיש דענקנדע, האָבן אַלע וויסנשאַפטן און טעאָריעס אַוועקגעלייגט אין אַ זייט, און אין אַנבליק פון אַנקומענדער געפאַר, אָנגעהויבן צו גלויבן אין אַ נס.

אין אַזאַ עקזאַלטירטער שטימונג גיב איך מיר אַ פייערלעכן נדר אָפּצוריכטן דעם סדר, פּסח 1943. ביי אַלע אומשטענדן, אויב עס וועט מיט מיר געשען אַ נס און איך וועל בלייבן לעבן.

אין יידישן פאָלק אין אייראָפּע, אויף וועלכע עס איז געפאַלן די קללה פון פאַרניכטונג און פאַרשקלאַפונג, וואָס האָבן קיין גלייכן אין דער גאַנצער געשיכטע פון דער מענטשהייט, איז אין דער עקזאַלטירטער דערוואַרטונג אויף באַפרייונג קיין ענדערונג געקומען. עס גיסן זיך נאָך אַלץ טייכן אומשולדיק בלוט. עס דערוועקט זיך אין די שוצלאָזע, צום טויט־פאַר'משפט'ע זין פון יידישן פאָלק, וועלכע

האָבן ביז איצט אויסגעדריקט זייער קאַמף אין אַ פּאַסיווער פאָרם, אַ ווילן צו אַקטיוון און פּאָזיטיוון קאַמף, הגם אַן אומגלייבער, פאַרצווייפלטער, בכדי צו שיצן דעם כבוד פון פאָלק.

איך בין דעמאָלסט געווען אין לאַגער קאַרטשעוו, 4 קמ. אונטער אָפּאָטשנאָ און 32 קמ. פון וואַרשע.

אין דער צייט זיינען פאָרגעקומען אַ גאַנצע ריי געשעענישן, אין וועלכע עס זיינען געקומען צום אויסדרוק דער יידישער, העלדישער ווידערשטאַנד.

דעם 4טן יאַנואַר 1943 האָבן זיך 2 דרייסטע, מוטיקע, יידישע יונגעלעכע: איזיאַ פיינער און מענדל פישעלעוויטש פון טשענסטאָכאָוו זיך געוואָרפן מיט געווער אין די הענט קעגן די 2 ס.-ס.-מענער, יידן-מערדער, ראָאַן און זאַפּפאָרט. אין ביאַליסטאָק האָט זיך דער יונגטלעכער מאַלמעד מיט ברען-שטאָף (אַ פלאַש ווימ-ריאָל) געוואָרפן אויף דריי ס.-ס.-מענער, פון קאַרטשעווער לאַגער זיינען אַנטלאָפן יונגעלעכע אין די וועלדער און אויפן וועג האָבן זיי נקמה גענומען איבער די רוצחים פון יידישן פאָלק, אָנפאַלנדיק אויף די דייטשישע וואַכן, און זיי אומגעבראַכט. צוגענומען דאָס געווער און די קליידונג, בכדי ווייטער צו קענען פירן דעם קאַמף מיט געווער, און צו זיין פאַרשטעלט אין דייטשישע אוניפאָרמען, ענלעכע געשע-ענישן זיינען פאָרגעקומען אין ווילנע, טשענסטאָכאָוו און אַנדערע אָרטשאַפטן. אין אַ גרעסערן מאַסשטאַב ברעכט אויס, דער ערשטער ווידערשטאַנד אין וואַרשע, דעם 17 יאַנואַר 1943. גאַנצע הייזער, אויף זאַמענהאָפ און מוראַנאָווסקאַ, אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען אָרגאַניזירטע גרופּן, קיבוצים, האָבן געפירט אַ דערפאָלג-רייכן קאַמף קעגן די בלוטיקע מערדער פון יידישן פאָלק. דאָס זעלבע איז געשען אין אַ גאַנצע ריי געטאָס און לאַגערן.

פּאַראַלעל צו די געשעענישן איז פאָרגעקומען אַ באַוואָפנטער אָנפאַל אין קאַרטשעוו. אויפן גרונט פון דער דייטשישער אויספאָרשונג און פּוילישע עדות האָבן די רייכשן פעסטגעשטעלט, אַז ציגיינער האָבן אָנטיילגענומען אינם איבער-פאַל, גלייכצייטיק איז צוגעשריבן געוואָרן די שולד די יידן, ווייל עס זיינען גע-ווען פוס-צייכנס אין שניי, וואָס האָבן געפירט פון אָנפאַל-אָרט ביז צום יידישן לאַגער.

דייטשישע זשאַנדאַרן, אין פּאַנצער-העלמען, אונטער דער אָנפירונג פון בלוט-טיקן ליפשער, שעף פון דער זשאַנדאַרמעריע אין וואַרשעווער קרייז, זיינען געקו-מען צוערשט „ליקווידירן" די ציגיינער-קאָלאָניע, וואָס האָט געוווינט אין קאַרטשעוו. צו אַלעמענס פאַרוווּנדערונג, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די ציגיינער האָבן דיס-פּאָנירט מיט אַ גאַנצן אַרסענאַל געווער, זשאַנאַר מיט מאַשין-ביקסן און גראַנאַטן. עס איז פאָרגעקומען אַ פאַרביטערטער קאַמף און פון ביידע זייטן זיינען געפאַלן קרבנות. די זשאַנדאַרן האָבן באַקומען הילף און דער קאַמף איז געוואָרן אַן אומ-גלייכער, ביי וועלכן די ציגיינער זיינען העלדיש אומגעקומען. עטלעכע זיינען אַנ-טלאָפן, זיי זיינען אַ פּאָר טאָג שפּעטער אַרעסטירט געוואָרן דורך דער פּוילישער

פּאָליציי, אין דינסט פון דער נאַצי־מאַכט, און דערשאָסן געוואָרן ביי דער מיל אין קאַרטשעוו, נישט ווייט פון לאַגער.

די פּוילישע פּאָליציי האָט פאַרלאַנגט 10 יידישע לאַגעריסטן צום באַערדיקן די דערשאָסענע ציגיינער ביי דער מיל. דער צופאַל איז געווען, אַז איך זאָל זיין צווישן די געשיקטע צו דער מיל. איך האָב אָבסערווירט צוויי יונגע, 15—16 יעריקע ציגיינער, וועמענס לעבן איז דורך דערשיסן איבערגעריסן געוואָרן. בלוט האָט זיך געגאָסן פון זייערע קעפּ איבער די שוואַרץ, סאַמעטענע האָר. די שוואַרצע אויגן און די מיילער זיינען געווען אָפן, מען האָט בולט געפילט, אַז זיי האָבן געוואָלט ריידן און אָנקוקן די מערדער, אָבער די זין־אָרגאַנען זיינען ביי זיי איבערגעריסן געוואָרן.

דער פּוילישער פּאָליציאַנט האָט מיך אוועקגעשטופּט און איז קאַלטבלוטיק צוגעגאַנגען צו די צוויי דערשאָסענע, אַריינגעקוקט אין די מיילער, אויב זיי האָבן נישט קיין גאָלדענע ציין צום אַרויסרייסן און ער האָט פון זיי אַראָפּגעשלעפּט די שטיוול און פּעלצלעך, וואָס זיי האָבן געטראָגן.

נאָך דער באַערדיקונג איז דער פּוילישער פּאָליציאַנט, מיט זיין רויב, אוועקגעגאַנגען אַ צופרידענער. איך בין מיט דער יידישער גרופּע, געקומען צוריק אין לאַגער אַ פאַרביטערטער, זעענדיק די טראַגישע און בעסטיאַלישע ווירקלעכקייט.

אַ פּאָר טאָג שפּעטער האָט וועלוול קאָלקאָוויטש צונויפגערופן אַלע לאַגעריסטן אין דער וואַך־שטוב און האָט זיך צו זיי געווענדעט מיט פאָלגנדע ווערטער:

„חברים די לאַגע איז טראַגיש, ווער עס האָט נאָך אַ מעגלעכקייט זאָל אַוועק. דאָ איז קיין נוצן נישט צו ערוואַרטן. איך פאַרשווינד פון דאַנעט. איך וואָלט קיין נאַציאָנאַלע פאַרשטענדעניש נישט געהאַט, ווען איך וואָלט אייך וועגן דעם נישט פאַרשטענדיקט, און אייך געלאָזן אויף הפקר״.

ווירקלעך זיינען געווען קלאַנגען, אַז ווי נאָר די זשאַנדאַרמערי וועט פאַרענדיקן אירע באַרבאַרישע מערדערייען אין וואַרשע, וועט זי קומען אויסמאָרדן אַלע לאַגעריסטן פון לאַגער קאַרטשעוו. דער לאַגער איז פון מינוט צו מינוט געוואָרן שיטערער און ווער עס האָט נאָר געהאַט די מינדעסטע שאַנס איז אַנטלאָפן. איך בין געווען צווישן די, וואָס זיינען אַנטלאָפן.

פאַרן קומען פון די זשאַנדאַרן דערשיסן די לאַגעריסטן זיינען אַלע אַנטלאָפן. דאָס איז געווען דעם 7 מאַי 1943.

איך בין נאָכן אַנטלויפן פון קאַרטשעוו געווען אין וואַרשע און עטלעכע טעג פאַר פּורים אָנגעקומען אין קליינעם טשענסטאָכאָווער געטאָ, ווו איך האָב געאַרבעט אין דער פירמע „האַסאַג־פּעלצערן״.

מיט מיר איז געשען אַ נס, איך האָב זיך געראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט און אין דעם נדר אָפּצוריכטן דעם סדר 1943 האָב איך נישט פאַרגעסן.

דער צופאַל האָט אָבער געוואָלט, אַז דער דייטשישער מייסטער, ווילי ניציאָלעק, האָט מיך באַשטימט צו אַרבעטן די פּסח־וואָך ביינאַכט.

פאַר נישט קומען צו דער אַרבעט האָט געדראָט צו באַקומען געשלאָגן „סכנת־רצח”, אַריינגעזעצט צו ווערן אין דער תפיסה, (בונקער) און פאַרשריבן צו ווערן אויף אַ שוואַרצער ליסטע, דאָס הייסט, אַז ביי דער ערשטער סעלעקציע צו זיין אַ קאַנדידאַט געשיקט צו ווערן אויף יענער וועלט.

איך האָב באַשלאָסן מיין נדר צו האַלטן און צו דער אַרבעט נישט גיין. אומזיסט איז געווען מיין ווענדן זיך צום פאָראַרבעטער, יוזשעק ליסעק, ער זאָל מיך איבערשרייבן אויף דער טאָג־שיכט, איך זאָל אין די אָווינטן קענען אָפּריכטן די סדרים, עס האָט נישט געהאָלפן, ער האָט געטענה'ט, אַז דאָס וואָס דער דייטשישער מייסטער זאָגט איז הייליק, דערפאַר האָב איך איינגעזען, אַז מיין רעדן מיט אים איז צוועקלאָז.

ערב פסח בין איך אַוועק אין אַמבולאַטאָריום פון געטאָ־שפּיטאָל, און סימו־לירנדיק, אַז איך בין קראַנק, געבעטן אַ באַפרייונגס־שיין אויף די 2 סדר־נעכט. דער ד"ר ברעסלער האָט מיך אונטערזוכט און האָט נישט געפונען קיין גרונט מיך צו באַפרייען. איך האָב אַפּעלירט צו זיין געוויסן און אים דערציילט וועגן נדר און וועגן דער ליקווידאַציע פון קאָרטשעוועד לאַגער. ד"ר ברעסלער האָט מיר דער־קלערט: — איר האָט געטראָפן און געווירקט אויף מיינע הייליקסטע געפילן, און אפילו ווען איר זאָלט וועלן, קען איך אייך אויך נישט אָפּזאָגן, אָבער איך בעט אייך, אַז די 2 טעג, וואָס איך גיב אייך אַ באַפרייונגס־שיין, זאָלט איר זיך נישט אַרומ־דרייען אויף די גאַסן, ווייל דאַן זיינען מיר ביידע ריזיקירט, איך וועל אייך אויך נישט אויפשרייבן אויף דער ליסטע פון די קראַנקע, ווייל די ליסטע ווערט אדורכ־געקוקט דורך דעגענהאַרדטן און עס פּאַסירט, אַז ער הייסט זיך פאַרשטעלן די קראַנקע.

די טאַט פון ד"ר ברעסלער, אין יענער צייט, איז געווען פאַרבונדן מיט ריזי־קירן זיין זיכערהייט און לעבן.

דאָס אָפּריכטן דעם סדר ווערט ביי מיר אַן „אידעע־פיקס”. עס דוכט זיך מיר, אַז דאָס פייערן דעם יום־טוב פון באַפרייונג וועט ברענגען די באַפרייונג פאַרן יידישן פאָלק, אויסלייזן פון דער נאַצי־טיראַניע און שקלאַפעריי. עס איז אויך גרויס דער דראַנג אָפּצוהיטן די טראַדיציע פון דורות, וואָס ווערט ביי מיר אַ סימ־באָל פון דער עקזיסטענץ פון יידישן פאָלק. עס האָבן אויך אַ צויבער פאַר מיר די סדרים־נעכט, ווייל איך פלעג שטענדיק זיי פאַרברענגען אין קרייז פון מיין פאַ־מיליע. עס דוכט זיך מיר, אַז אין די נעכט וועלן קומען צו מיר די נשמות פון מיינע נאָענטסטע און טייערסטע, וואָס זיינען אויף אַ שרעקלעכן און שוידערלעכן אופן פון מיר אַוועקגעריסן און אומגעבראַכט געוואָרן. איך וויל מיט זיי רעדן, דערציילן מיינע פּיין. בעטן ביי זיי מחילה פאַר מיין קלאַמערן זיך צום לעבן, ווען זיי זיינען מער נשטאָ, פאַר מיין פאַרגעסן אין זיי, אין מאָמענט פון אייגענעם פיזישן פּיין און געפאַר.

אין אונטן ווינען די מענער און פרויען פון דער טאַנ־שיכט צוריקגעקומען אין קליינעם געטאָ.

דער הזן ישראל יוסף קומנער האָט איינגעאָרדנט אַ מנין און מען האָט געדאַוונט מעריב. נאָכן פאַרענדיקן דאָס דאַווענען איז זיך דער עולם פונאַנדערגעגאַנגען אָפּצוריכטן דעם סדר.

ווען איך בין אַהיים געקומען איז דער טיש געווען געדעקט פּסהדיק.

אויפן טיש איז געווען: מצות, וויין, חרוסת, און א הגדה.

דאָס האָבן מיינע גאָענטסטע, מיטוווינער, זיך באַמיט דערמיט, לכל־הפּחות, אַביסל צו באַצירן דאָס טראַגישע לעבן אין געטאָ.

מען זעצט זיך צום טיש. איך מאַך קדוש און הויב אָן צו זאָגן די הגדה. די שטימע רייסט זיך ביי מיר איבער. די גרויזאַמע ווירקלעכקייט לאָזט זיך נישט פאַרגעסן. עס איז דער ערשטער סדר נאָך די אַקציעס, אויסזידלונגען, סעלעקציעס, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין יאָר 1942

די צרות האָבן זיך שוין אָנגעהויבן פּסח 1940. די סדרים 1941, 1942 האָט מען שוין אָפּגעריכט אין געטאָ, אָבער די יידן האָבן זיך אַן עצה געגעבן און דאָס ווינטיקסטע: אַלע זיינען געווען צוזאַמען. איצט זיינען אַלע פאַריתומטע, פאַראיינזאַמטע און פאַרביטערטע.

ווי א הויך קלינגט דער „זמן חרותנו”. קענען מיר זיך הײַנט פרייען מיט דער אויסלייזונג פון אַמאָל, ווען די הײַנטיקע טראַגעדיע איז פיל שווידערלעכער און ביטערער? קענען מיר נאָך גלויבן אין אויסלייזונג, ווען דער טויט לויערט אויף אונדז אויף יעדן טריט און שריט. עס פאַרשווינדט פון מיר די ווירקלעכקייט.

עס דוכט זיך מיר, אַז איך זיץ אין קרייז פון מיין משפּחה. וועלכע ערשיינט פאַר מיר אין פולן גלאַנץ, פּראַכט, דערהויבנקייט. הייליקער ליבשאַפט און צוגעבונדנקייט איינעם צום צווייטן.

דער פאָטער איז אין ווייסן קיטל, ווי אַ ריכטיקער מלך, די מוטער — ווי אַ סימבאָל פון אַלץ, וואָס איז הייליק און טייער, די ברידער, שוועסטער און איינגעלאַדענע געסט. די שטימונג איז אַ פייערלעכע, די קינדער ווינען אויסגעפּוצט אין נייע מלבושים און אַ פרייד שטעמערירט אויף די געזיכטער. מען פייערט דעם טראַדיציאָנעלן באַפרייונגס־יום־טוב פּ ס ח , מען דערמאָנט זיך אין די וויכטיקסטע געשעענישן פון פאָלק, די נסים, וואָס זיינען פאָרגעקומען, עס זיצן ביים טיש דריי דורות, טאַטע, מאַמע, זין, טעכטער און אייניקלעך. אַן אַלגעמיינע פאַמיליע־האַרמאָניע, אַ ליבשאַפט פון איינעם צום אַנדערן און צום פאָלק, וואָס האָט געשטרעבט צו פרייהייט און איז אויסגעלייזט געוואָרן פון פאַרשקלאַפונג.

מיט אַמאָל איז דאָס שיינע בילד פון דער פאַרגאַנגענהייט פאַרשוווּנדן. עס ערשיינען פאַר מיר די שרעקלעכע בילדער פון דער ווירקלעכקייט, פאַרצווייפלונג און עלענד באַהערשן מיך און נישט ווילנדיק פליסן פון מיינע אויגן טרערן. נישטאָ קיין טרייסט־וואָרט, נישטאָ קיין האָפענונג, נישטאָ קיין צוקונפט, נישטאָ קיין אויסוועג.

אַלע, וואָס זיצן ביים טיש באַהערשן די וועלבע געפילן, הערן אויף צו זאָגן די „הגדה". אַנשטאָט באַגערטער באַפרייונג זיינען געקומען נאָך שאַרפערע רעפּרעסיעס.

די סאַדיסטישע נאַצי־מערדער האָבן ווייטער זיגרייך געפירט דעם קריג מיט די שוצלאָזע יידן, וואָס זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אונטערגייענדיקע שקלאַפן. די קוימענס פון די קרעמאַטאָריומס האָבן, אויף קיין איין מינוט, נישט אויפגעהערט צו רויכערן. דער וועלט־געוויסן איז אויך נישט דערשיטערט געוואָרן נישט פון די שרעקלעכע פּיין פון די שוצלאָזע קרבנות, און אויך נישט פון דער לעגענדאַרער העלדישקייט פון די יידישע קעמפער, וואָס זיינען אומגעקומען אין אומגלייכן קאַמף מיטן שונא.

א יאָר שפּעטער. פסח 1944. איך האָב שוין קיין נאָמען אויך נישט. איך הייס העפטלינג נר. 54 און בין נאָך מער פאַרבימערט אין פאַראייניזאַמט. איך לעב נאָר. נאָר צוליב אַ צופאַל, א נס. כמעט אלע מיינע נאָענסטע, פריינט און באַקאַנטע זיינען שוין לאַנג אומגעבראַכט געוואָרן. פון דער משענסטאָכאָווער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט געציילט ביי 60.000 נפשות, איז געבליבן בערך 6.000, וואָס זיינען פאַרשקלאַפט אין די לאַגערן פון די „האסאג"־פאַבריקן. איך געפין מיך אין פאַרמאַכטן „האסאג־פעלצערן"־לאַגער, וואָס איז אַרומגעצוימט מיט שטעכיקע דראָטן און באַוואַכט דורך דענענעראַטן־מערדער, מכל המינים, פאָלקס־דייטשן, ווייס־רוסן און אוקראַינער.

איך בין אין אַ באַראַק, וואָס טראָגט דעם נר. 7. די נאַכט פון סדר ליג איך אויף אַ פּריטשע, אויף אַ פּאַפּירענעם שטרוי־זאַק, א פאַרבימערטער און א פאַרצווייפלטער.

איך קען נישט מער לייענען די „הגדה" ווענן „וגאל אותנו מעבדות לחרות", וואָס איז אין פולשטענדיקער סתירה מיט דער ווירקלעכקייט. מיר זיינען פאַרגעסן פון גאָט, פון מענטשן און קיינער קימערט זיך נישט איבער אונדזער גורל. נישטאָ קיין האָפענונג, נישטאָ קיין טרייסט.

עס געפינען זיך, דאָך, נאָך יחידים אין לאַגער, אין וועמענס הערצער עס גליען פונקען פון גלויבן און האָפענונג.

אָט קומט צו מיר צו דער חזן ישראל יוסף קומנער און בעט מיך איך זאָל צוגיין צו זיין פּריטשע. ער האָט אויסקאָמבינירט אַ פּאָר מצות און ריכט אָפּ א שטיקל סדר. ער שטופּט מיר אַ שטיקעלע מצה אין דער האַנט אַריין און זאָגט צו מיר „מאך .. שהחינו".

א יאָר שפּעטער. פסח 1945. צו מענטשלעכע צרות און פּיין איז נישטאָ קיין גרענעץ. יעדעס מאָל איז שלעכטער. שלעכטער, ערגער און ביטערער. איך האָב שוין דורכגעמאַכט דעם קאָנצענטראַציע־לאַגער „בוכענוואַלד", דעם גהינום, ווו דער שרעקלעכער געשפּענסט פון טויט — דער קרעמאַטאָריום ברענט טאָג און נאַכט, און איך געפין מיך אין אַן אַנדערן קאָנצענטראַציע־לאַגער „ר אָ ר אַ".

איך אַרבעט אין אַ טיפֿן טונעל, אונטער הויכע בערג, וואָס רייסן זיך מיט שפּאָלין צום הימל טויזנטער. טויזנטער מעטער הויך. ווער אינטערעסירט זיך מיט דער צויבער־קעניגרייך פֿון דער נאַטור, ווייל דאָס איז דאָך אַ קללה און אַנטוישונג פֿאַר אונדז. די זון שיינט, אָבער זי דערגרייכט נישט צו אונדז. מיר געפֿינען זיך אין אַ טיפֿן טונעל, ווי לעבעדיקערהייט אין קבר. אונדזערע אויסגעפּייניקטע, אויסגעדאַרטע קערפּער פֿרירן פֿון קעלט, דער שטענדיקער הונגער, און שווערע אַרבעט פֿירט אונדז צו אַ לאַנגזאַמען טויט.

יעדן טאָג פֿאַלן פֿאַרפּייניקטע חברים, וועמענס קערפּער עס ווערן פֿאַרברענט אין קרעמאַטאָריום.

איך פֿיל, אַז מיינע כּוחות גייען אויך אויס, איך פֿיל, אַז לאַנג קען אַזאַ צושטאַנד נישט דויערן און אויב די אַליִרטע אַרמייען וועלן אונדז נישט באַפֿרייען פֿון דעם גיהנום, וועט דער גרויזאַמער טויט אונדז אויסלייזן פֿון דער שרעקלעכער פּיין.

דער מוט אַרבעט אַלץ שוואַכער און שוואַכער. עס קומען טאָמענטן פֿון רעזיגנאַציע, פֿולשטענדיקער גלייכגילטיקייט צום געדאַנק פֿון טויט, אַבי עס זאָל אַן ענדע נעמען צו די שרעקלעכע פּיין און פֿאַרשקלאַפֿונג.

די דאָזיקע געדאַנקען ווערן פֿאַרטריבן דורך פֿאַנטאַסטישע טרוימען, וועגן ווירקלעכער באַפֿרייונג. די אַליִרטע אַרמייען זיינען דאָך אַזוי נאָענט, אפשר וועט דאָך געשען אַ וווּנדער, אַ נס. אַ דאָפּלטער — אונדזער באַפֿרייונג און די מפּלה פֿון די נאַצי־מערדער.

איין אויגנבליק און מיר קענען זיין פֿריי, גלייך מיט אַלע מענטשן אויף דער וועלט און שפּעטער זאָל זיין, וואָס עס וויל.

טרוימען, פֿאַנטאַסטישע טרוימען פֿון הונגעריקע, נאַקעטע, פֿאַרפֿרוירענע, ווי שטויב־געטרעטענע, דערנידעריקטע שקלאַפֿן.

די טרוימען דרינגען אַלץ טיפֿער און טיפֿער אין מיין נשמה און פֿאַרכאַפּן מיך מיט זייער פּראַכט און צויבער.

עס פֿאַרשפּרייט זיך פֿאַרשיידענע ווערסיעס. מען סוד'עט זיך וועגן אַ שנעלער באַפֿרייונג, וועגן אַ שיינער פֿרייער וועלט, אַז מיר וועלן זיין גלייכע, פֿרייע און שטאָלצע בירגער.

אין די מאָמענטן פֿאַרגעסט מען אין דעם הונגער, קעלט, פֿיזישע פּיין און עס באַהערשט אַ געדאַנק פֿון איבערלעבן די צרות, מיט די לעצטע כּוחות באַקעמפֿן דעם טויט, וואָס לויערט אויף אונדזערע, אויסגעפּייניקטע קערפּער.

איך ליג ווידער אויף אַ פּרימשע, אויף אַ באַפּירענעם שטרוי־זאַק אין דער סדר־נאַכט 1945 איינגעשלאָסן אין אַ וועלט פֿון טרוימען, פֿאַנטאַזיעס און אַסאָציאַציעס. מיין שכן, אַ טשעכאָסלאָוואַקישער לאַנדסמאַן, שמעון נאָסטינסקי קוקט אויף מיר מיט בעטנדע בליקן און שטעלט מיר אַ קאָנצענטראַציאָנס־לאַגער פּסח קשיה.

— זאָגט מיר, וועט דער גיהנום נאָך לאַנג רויערן? איך בעט אייך, זאָגט מיר כאָטש אַ פּאָר טרייסט־ווערטער. איך קען דאָס לענגער נישט אויסהאַלטן.

דער חזן ישראל יוסף קוטנער, דער טיף רעליגיעזער ייד, וואָס האָט דורכגעמאַכט אַלע צרות צוזאַמען מיט מיר, אויסגעשטאַנען פאַרשיידענע רעליגיעזע נסיונות, אָבער אויף קיין איין מינוט איז זיין גייסט נישט געבראָכן געוואָרן. ער קומט צו מיין פּריטשע, אָבער דאָס מאָל קען ער מיר שוין נישט אָנבוטן אפילו אַ פּיצעלע מצה, ווי אין פאָריקן יאָר.

ער הונגערט פּונקט ווי אַלע, און איז אַליין אָנגעוויזן אויף די פּאָר ביסן חמץ, וואָס ער באַקומט אין קאָנצענטראַציע לאַגער. ער ברענגט מיר אַן אַנדערע מתנה, אין דער פאָרם פון אַ טרייסט און האָפענונג, ער זאָגט צו מיר: „פאַרליר נישט דעם בטחון. עס איז בפירוש געשריבן, אַז אַ שקלאַף איז מען זעקס יאָר און אויף דעם זיבעטן גייט מען פריי. מיר זיינען שוין זעקס פּסח'ן אונטער דער היטלעריסטישער טיראַניע און פאַרשקלאַפונג. בקרוב וועלן מיר אויסגעלייזט ווערן און דעם קומענדיקן פּסח וועט מען ריכטיק פייערן דעם זמן חרותינו.”

געקומען זיינען טראַגישע און ביטערע טעג, באַגלייט מיט הונגער, עלנט, פּיין, קלעפּ, שווערע אַרבעט, מאַסנווייזע שטערבלעכקייטן און עוואַקואַציע.

אין דעם נייעם אָרט, אין קאָנצענטראַציע־לאַגער, בערגען־בעלזען איז ישראל יוסף קוטנערס נבואה פאַרווירקלעכט געוואָרן, די באַפרייונג איז געקומען דעם 15 אַפּריל 1945.

הערלעכע ווערהויבענע מאָמענטן פון אומבאַשרייבלעכער פרייד, נייע האָפענונגען, באַגייסטערונג און געשטאַרקטן מוט 'האָט זי מיט זיך מיטגעבראַכט.

דאָס דערשיינען פון די ערשטע ענגלישע טאַנקן, די פריידיקע קלאַנגען פון די ראַדיאָ־הילכערס, וואָס האָבן אָנגעזאָגט דעם זיג פון די אַלירטע אַרמייען און אונדזער באַפרייונג, ווי אויך די פרייגעלעכקייט פון די זינגערישע זעלנער האָט אויסגעזען ווי אַ קעניגרייך פון טרוימען און פאַנטאַזיעס.

מיטן פאַלן פון דער נאַצי־מאַכט איז פּסח פאַר מיר דער ריכטיקער יום־טוב פון באַפרייונג. איך בין דורך אַ נס באַפרייט געוואָרן פון דער נאַצישער שקלאַפעריי איך פיל מיך אָבער, ווי אַן איינזאַמע צווייג פון אַ צעשמעטערטן גאָרטן.

שיקזאל

20 יולי 1943. אַ שיינער, הייסער זומער טאָג. די גאַנצע נאַטור פרייט זיך מיט די לעבנס־געבנדע שטראַלן פון דער זון: די ביימער און אַלע אַנדערע געוויקסן צעוואַקסן זיך פריי און פראַנק. די פויגל זינגען און פרייליך, די בהמות זעטיקן זיך מיטן הויך־צעוואַקסענעם גראָז.

די דאָזיקע נאַטירלעכע פרייד פון דער גאַנצער נאַטור איז צונעדרויבט ביי טויזנטער מענטשן, וועלכע זיינען פאַרשקלאַפט געוואָרן און ווערן געפייניקט דורך בייזע כוחות, וואָס צעשטערן מענטשלעכע לעבנס, קולטורעלע און עטישע ווערטן.

איך בין געווען אין יענעם טאָג אין דער וועשעריי, פון דער רעקאַליבערירונג אָפּטיילונג. די שווערע אַרבעט האָט אויסגעמאַטערט מיין קערפּער, פון פּנים האָט זיך געגאָסן שווייס, אַלע גלידער זיינען געווען מיד און צעבראָכן.

איך האָב גישט געזען און נישט געפילט די שטראַלן פון דער זון, ווייל זי האָט צו מיר נישט דערגרייכט. אַרום מיר זיינען געשטאַנען פאַרשיידענע מחבלים, וואָס האָבן געצילט אויסצופּרעסן מיינע כוחות.

ווי האָב איך מיך געקענט פרייען מיט דער גרויסער זאָרגלאָזער נאַטור, אַז איך בין פאַרשקלאַפט, פאַרביטערט און פאַרמרויערט.

עס בלוטיקט מיין האַרץ, צוליב די נידערדיקע גרוילטאַטן, וואָס די נאַציטאַטן פירט אויס. יעדן טאָג — אַלץ נייע סאַדיסטישע איינפאַלן, וואָס קיין מענטש וואָלט נישט געקענט אויסטראַכטן.

עס קומען מיר אויפן געדאַנק די דערציילונגען, צו וועלכע איך האָב מיך אַמאָל, אַלס קינד, מיט גרויס שרעק צוגעהערט, ווען נישט־גוטע, צוליהכעיסניקעס, בייזע און ווילדע רוחות, וואָס שוועבן אַרום אין דער וועלט. איך באַגרייף מיט אַמאָל, אַז דאָס אַלץ איז נישט קיין פּראָדוקט פון ווילדער פאַנטאַזיע, אַז בייזע רוחות עקזיסטירן טאַקע, אָבער זיי שוועבן נישט אין דער לופטן, נאָר זיינען פאַרקערפּערט אין מענטשן, וועלכע קענען ווערן בייזער פון ווילדע חיות, ווען עס ווערן אָפּגעשטאַפּט אַלע עטישע גרענעצן און עס האַנדלט זיך ווען איינעגעם נוצן און טאַכט.

דער פאַנטאַסטישער באַגריף ווען גהינום איז געוואָרן אַ ווירקלעכקייט אויף

דער ערד, אַלע גרויזאַמע פּייניקונגען זיינען צונעטראָטן געוואָרן דורך מענטש־לעכע מוחות.

מיין מוח הערט אויף מיט אַמאָל צו אַרבעטן, צוליבן ווילדן גערויש פון די מאַשינען, קלאַפּן פון די האַמערס, פון די בעטבגעס און זירן פון די ראַפּ־קעסלען.

מיינע אויגן זיינען געווענדעט צו דער טראַנישער ווירקלעכקייט. אַרום מיר שטייען אויסגעמאַטערטע ייִדן, מיט אייננעדאַרטע קערפּערס און פירן אויס די שווערסטע אַרבעטן. פרויען זיצן ביי די מאַשינען מיט טרויעריקע אויגן, וואָס קוקן צעשראָקן אַרויס פון זייערע אויסגעבלייכטע פּנימער.

איך לייד מאָראַליש צוליב דעם טראַגישן שיקזאַל פון מיין פאָלק און פיזיש צוליב דער שווערער אַרבעט און כסדרדיקן הונגער.

מיין אַרבעט איז באַשטאַנען אין אַריינלעגן און אַרויסנעמען הילזן פון שטענ־דיק זיך באַוועגנדע בעטבגעס. די אַרבעט איז געווען פאַרבונדן מיטן באַנוצן פּלי־טיקע זוייערשטאָפּן, פון וועלכע מען האָט זיך געקענט פאַרברענען די הענט מיט די פּיס און די קליידונג איז זיך פאַנאַנדערגעפאַלן בבדי זיך אויסצוהיטן פון די ראָזיקע פּאַלגן, פלעגט מען טראָגן גומענע שוץ־באַקליידונג. די שפּיזל זיינען, אַנ־שטאָט גומי געווען געמאַכט פון סמאָלע, און דערפאַר פלעגן זיי זיך שנעל צערייסן.

יעדן חודש פלעגט דער מייסטער פון דער אָפּטיילונג באַקומען אַ קאָנטינגענט פון שוץ־באַקליידונג: שטיוול, פאַרטוכער, הענטשקעס, הויזן און רעקלעך פאַנאַנדער־צוטיילן, צווישן די אַרבעטער. ער פלעגט נאָכקאָנטראָלירן, ווער עס האָט צעריסענע זאַכן, צונעמען זיי פון די אַרבעטער און געבן די נייע.

דעם 20 יולי 1943 איז דער דייטשישער מייסטער, ווילי ניציאָלעק, מיט אַ פּאַפּיר און בליישטיפט אין דער האַנט, אַרומגעגאַנגען צווישן די אַרבעטער, זיי געגווי אַבסערווירט און אַ טייל פון זיי פאַרשריבן. עס איז פאַר מיר קלאָר געווען, אַז עס ווערן פאַרשריבן די, וועלכע דאַרפן באַקומען שוץ־באַקליידונג און שטיוול, דער־פאַר בין איך צו אים צוגעגאַנגען און געוויזן מיינע צעריסענע שטיוול, בעטנדיק מיך אויך פאַרשרייבן. עס האָט אָבער נישט געהאָלפן מיין רעדן, ער האָט מיך נישט געוואָלט פאַרשרייבן. איך בין צוריק אַוועק צו מיין אַרבעט. מיין שכן, וואָס האָט געאַרבעט ביי אַ צווייטער מאַשין, האָט מיר געגעבן מאַכן פאַרוואָרפן „זע", האָט ער צו מיר געזאָגט, „אַלע מייסטער האָבן דיך דערקענט, פאַרשטאַנען, אַז דו ווילסט נישט אַרבעטן, אַז דו מאַכסט אַלין קאַלע, און דערפאַר וויל ער דיך נישט פאַר־שרייבן". אין אַ געוויסער מאָס איז דאָס געווען ריכטיק, אָבער וויפל איך זאָל נישט אַרבעטן, בעסער געזאָגט, קאַלע מאַכן די הילזן, איז דאָס אויך געווען אַ גענוג שווערע אַרבעט; דערפאַר האָב איך מיך נעהאַלטן פאַר באַרעכטיקט צו פאָדערן אַ פּאָר גאַנצע שטיוול. איך האָב פּראָבירט אַ צווייט מאָל צוגיין צום מייסטער, אפשר וועט דאָס מאָל העלפן. דער מייסטער, ווי נאָר ער האָט מיך צום צווייטן מאָל

דערזען, איז ארויס אויף מיר מיט א מענה־לשון, אז אויב איך וועל נישט אויפהערן צו דרייען אים א קאפ וועגן די שפיטול, וועט ער מיך פארשרייבן, אז איך זאל מער שוין די וועלט פאר די אויגן נישט זען.

איך בין אוועק פון מייסטער א פארביטערטער. וואס האב איך געקענט מאכן? עס העלפט נישט, ער וויל מיך נישט פארשרייבן.

ווי עס האט זיך ארויסגעוויזן, איז דאס צוזאמענשטעלן פון דער ליסטע געווען א פארבערייטונג צו דער סעלעקציע, וואס איז פארגעקומען 10 ביינאכט, דעם זעלבן טאג. ביינאכט, ווען דער מייסטער, ווילי ניציאלעק, האט אדורכגעפירט די סעלעקציע פון דער רעקאליברירונגס־אפטיילונג, האט ער ארויסגענומען פון די רייען אלע, וועלכע ער האט געהאט פארשריבן. זיי זיינען אוועקגעשיקט געווארן אויפן בית־עולם און דארטן דערשאסן און אין א מאסן־קבר באערדיקט געווארן.

מאַטעריאַל קוועלן:

I.

פֿערזענלעכע אָבסערוואַציעס און איבערלעבונגען פונם אויטאָר, וועכער איז געווען אין דער צייט פֿון דער נאַצי־הערשאַפט אין אָטוואַצק. פון 26 סעפּטעמבער 1939 ביז דעם 27 אַפּריל 1942 געאַרבעט אין סאַניטעטס־דינסט אין שפּיטאל „זאַפּיווקאַ“. פון 28 אַפּריל 1942 ביז דעם 22 יאַנואר 1943 געווען אין לאגער קאַרטשעוו. פון 22 יאַנואר 1943 ביז דעם 15 מערץ 1943 געווען אויף דער אַרישער זייט אין וואַרשע. פון 18 מערץ 1943 געווען אין קליינעם טשענסטאָכאָווער געטאָ, אַרבעטנדיק צוערשט אין „האסאג־ראקוו“, דאַן אין האַסאַג־פעלצערן“. דעם 25 יוני 1943 קאָשאַרירט געוואָרן אין „האסאג־פעלצערן“ ביז דעם 15 יאַנואר 1945. דעם 15 יאַנואר 1945 עוואַקואירט געוואָרן קיין בובענוואַלד און דאָרט געווען ביז דעם 23 יאַנואר. דעם 24 יאַנואר איבערגעשיקט געוואָרן אין קאָנצענטראַציע־לאגער „דאָראַ“ ביי אינטערזאַקסענהאַוזען און דאָרט געווען ביז דעם 2 אַפּריל. דעם 2 אַפּריל עוואַקואירט געוואָרן קיין בערגען־בעלזען און דאָרט דעם 15 אַפּריל 1945 באַפרייט געוואָרן.

II.

גביות עדות פון:

א ש מ ע נ ד ל,

ג אָ ל ד ש ט י י ן ה ע ר ש,

ה אָ ר אָ ו י ץ ק ל מ ן,

ק אָ ל ק אָ ו י ט ש מ ע נ ד ל.

לזכרון נצח

3 ט״ל

יזכור
חורבן אָטוואָצק,
פאלעניץ,
קארטשעוו
24.000 קדושים

תנצבה
לזכרון נצח
אבי פסח ואמי חנ.ה
ג ר ו נ ד ל א נ ד
ואחי: יצחק, משה,
מאיר, שלום וראובן
ג ר ו נ ד ל א נ ד
ז"ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
פייוול גרונדלאנד
2107

תנצבה
לזכרון נצח
אשתי ובתי
עדזיא וניטל
האָראָוויץ
אחותי שפרה האָראָוויץ
ובנה בעניעק
ז"ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
קלמן האָראָוויץ
2107

תנצבה
לזכרון נצח
דודי יוסף ואשתו חומה
האָראָוויץ
שבתי שרה ודודתי סימה
רייזל קופערשמידט
וגיסי הערש קופערשמידט
ז"ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
קלמן האָראָוויץ
2107

ת נ צ ב ה
לזכרון נצח
אבי חיים־גרשון
אמי רחל, אחי מאיר
ב א ג מ א ן
שבה ושבתי אברהם ויהודית
פ ע ל ע ר מ א ן.
דודתי שיינדל ובעלה ובנם.
ז״ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
טויבע מארגעל מהבית באגמאן
2107

תנצבה
לזכרון נצח
שלמה, יוכבד, איטשע,
משה, דינה
ומשפחתיהם באגמאן
ז"ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
טויבע מארגעל
מהבית באגמאן

ת נ צ ב ה
לזכרון נצח
אמי צפורה בת יחיאל שמאי
סטאלקאווסקא
אחותי וגיסי מלכה וחנינה
זינגעלטאן וילדיהם
אחי נחום ואשתו בילה
סטאלקאווסקא וילדיהם
ז"ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
משה סטאָלקאָווסקי
2107

תנצבה
לזכרון נצח
אחי אברהם וגסתי חיה
סטאלקאווסקי
אחותי פערל ובעלה
וועלוול קאַלקאָוויטש ובנם
ז״ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
משה סטאַלקאָווסקי
2107

תנצבה
לזכרון נצח
נחמה קונסקר ומשפחתיה
יעקב צבי קונסקר ומשפחתו
אלתה, חיה, אסתר קונסקר
שמערעק קונסקר
ז"ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
אברהם קונסקר מאטוואצק
2107

תנצבה
לזכרון נצח
אליעזר קאלקאוויטש
ז״ל
נולד 30 פברואר 1930
שנרצח ביום 12 ספטמבר 1944
על ידי הפולניים האכזרים בשעת ממשלת הנאצים על קדוש השם והעם.
וועלוול קאלקאוויטש
2107

תנצבה
לזכרון נצח
שמואל הראוויץ
לייביש הראוויץ ואשתו
ייטע ובתה רוזשקא
אנדזיא ובעלה יוסל פיינזילבער
ז״ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים על
קדוש השם והעם.
קלמן וצעשא הראוויץ
2107

ת נ צ ב ה
לזכרון נצח
יצחק וחוה
מיינעמער
ז״ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
שמחה מיינעמער
2107

תנצבה
לזכרון נצח
משה ראָזענבלום,
אשתו ראכמא וילדיהם
שימעק וריבה
ניסן קאַץ,
אשתו רבקה וילדיהם
שרה ויוסל ז"ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
שרה ראָזענבלום
2107

ת נ צ ב ה
לזכרון נצח
מאָטעק ורחל-לאה
ג אָ ל ד ב ע ר ג
ז"ל
שנרצחו על ידי הנאצים האכזרים
על קדוש השם והעם
זיסל ושולמאבראדא
2107

נ אָ ר | וו אַ ס | דערשינען

דאָס גרויסע בוך פון דער לעצטער
חורבן־פאַרשונג אין אייראָפּע
— — פון ב. אָרענשטיין — —

חורבן טשענסטאָכאָוו

(אין לאַטיינישער שריפט)

אינהאַלט:

I טייל: חורבן טשענסטאָכאָוו

II טייל: שארית טשענסטאָכאָוו

III טייל: געשטאַלטן און טיפּן פון אַמאָליקן יידישן לעבן אין טשענסטאָכאָוו

IV טייל: לזכרון נצח.

אַרויסגעגעבן דורך דער צענטראַל־פאַרוואַלטונג פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד.

מיט באַשטעלונגען און פּראָספּעקטן זיך ווענדן אויף פאָלגנדן אַדרעס:
Literarisch-Historisches Büro, Bamberg, Sophienstraße 12

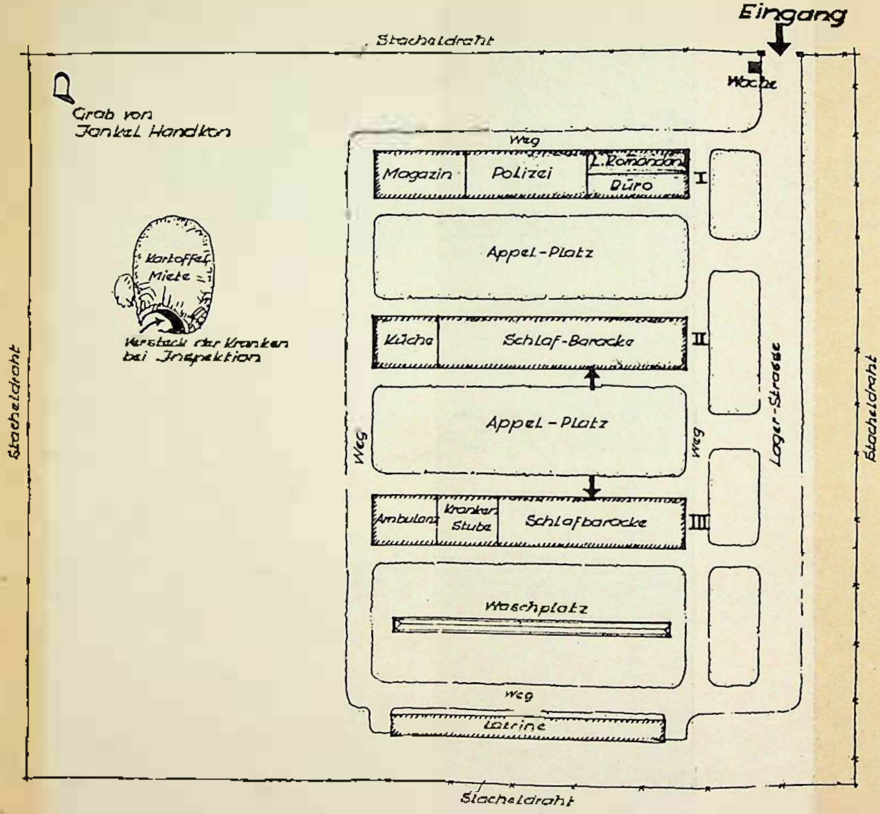

פלאַן

פון

קאַרטשעווער לאַגער

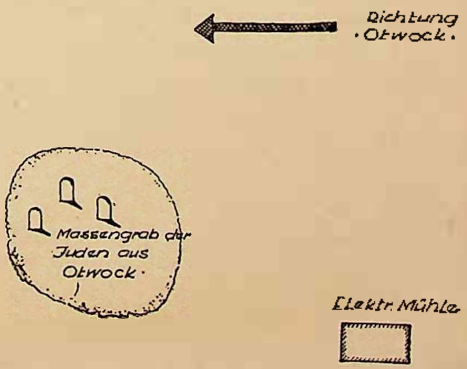

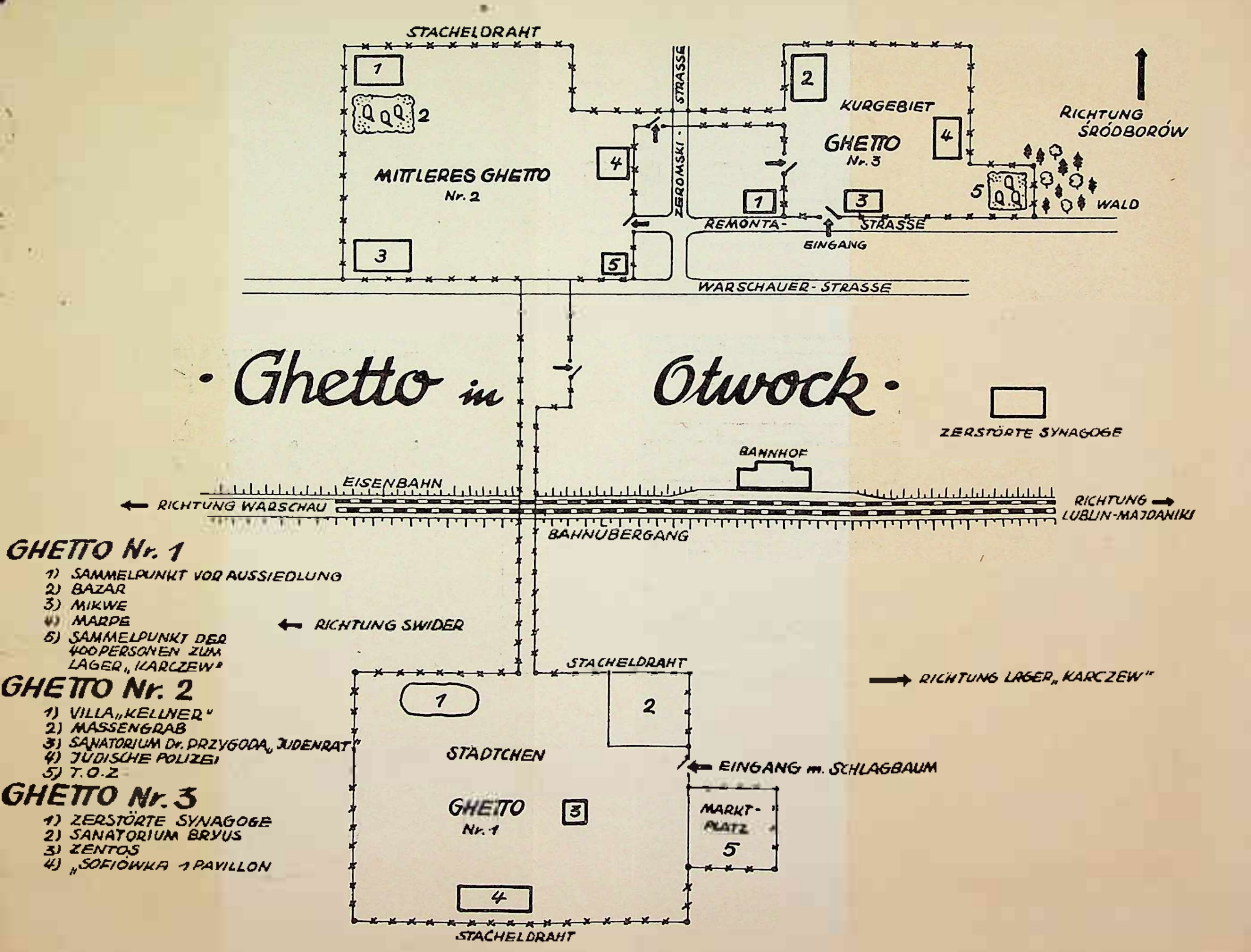

STACHELDRAHT
ŻEROMSKI - STRASSE
KURGEBIET
GHETTO
Nr. 3
RICHTUNG
ŚRÓDBORÓW
MITTLERES GHETTO
Nr. 2
WALD
REMONTA-
STRASSE
EINGANG
WARSCHAUER - STRASSE
· Ghetto in Otwock ·
ZERSTÖRTE SYNAGOGE
BAHNHOF
EISENBAHN
RICHTUNG WARSCHAU
RICHTUNG
LUBLIN-MAJDANIKI
BAHNÜBERGANG
GHETTO Nr. 1
1) SAMMELPUNKT VOR AUSSIEDLUNG
2) BAZAR
3) MIKWE
MARPE
5) SAMMELPUNKT DER
400 PERSONEN ZUM
LAGER „KARCZEW"
RICHTUNG SWIDER
STACHELDRAHT
RICHTUNG LAGER „KARCZEW"
GHETTO Nr. 2
1) VILLA „KELLNER"
2) MASSENGRAB
3) SANATORIUM Dr. PRZYGODA „JUDENRAT"
4) JÜDISCHE POLIZEI
5) T.O.Z
STÄDTCHEN
EINGANG m. SCHLAGBAUM
GHETTO Nr. 3
1) ZERSTÖRTE SYNAGOGE
2) SANATORIUM BRYUS
3) ZENTOS
4) „SOFIÓWKA" 1 PAVILLON
GHETTO
Nr. 1
MARKT-
PLATZ
STACHELDRAHT

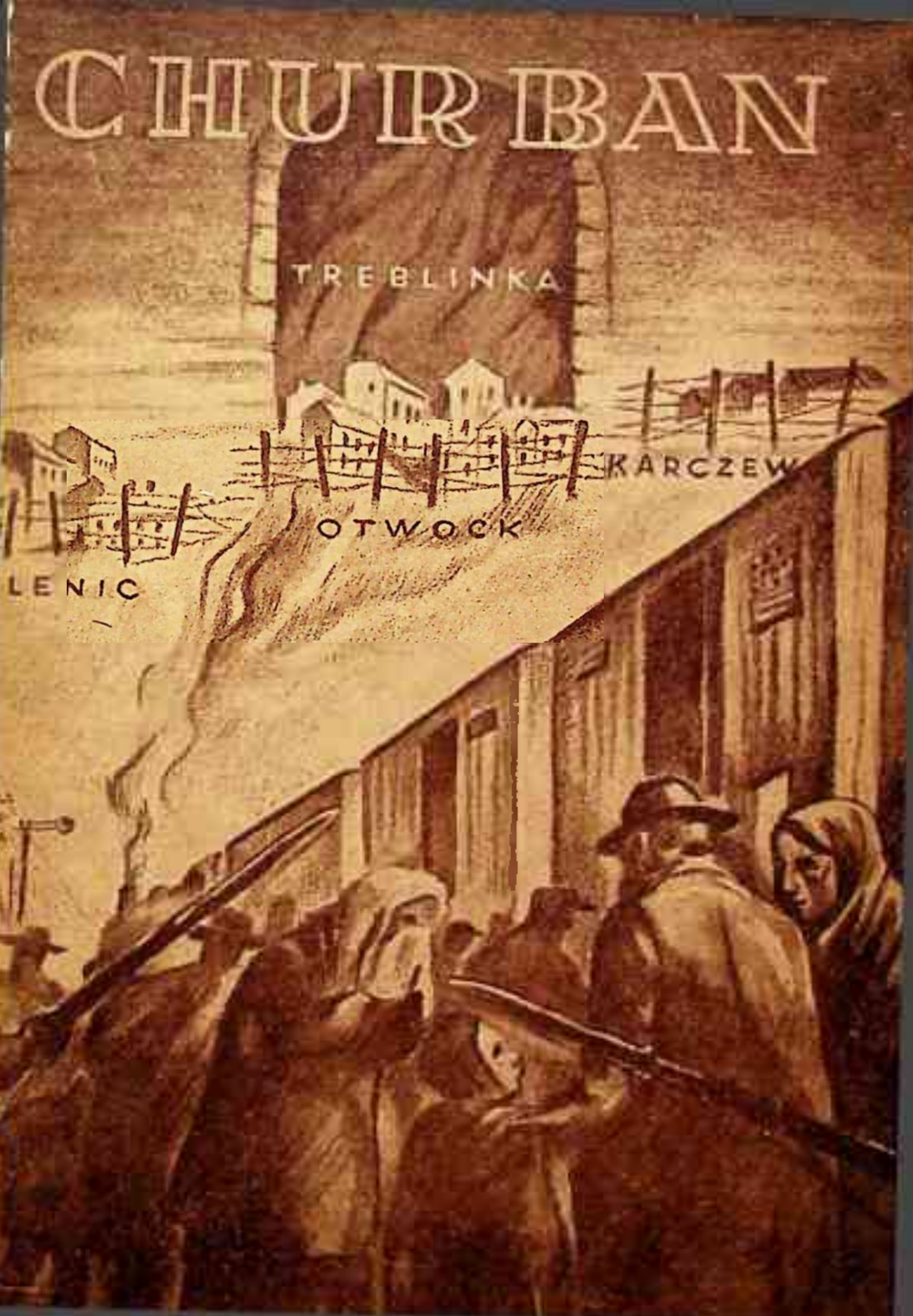
CHURBAN
TREBLINKA
KARCZEW
OTWOCK
LENIC